

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 38 (17367)

2007 чылдың
МАРТ 27,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.30
Садар өртээ 4 рубль.

Берге байдал

Апрель 1-ге чедир бюджет хүлээп алдынмаза, ТЫВА 1,5 МИЛЛИАРД РУБЛЬ ЧИДИРИГЛИГ БОЛУР

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2007 чылдың январь 9-та «2007 чылдың бирги кварталында Тыва Республиканың республика бюджетин түр башкара-рының дугайында» № 3 Чарлыын езугаар, Бюджет кодекзинин 190 чүүлүн, 2005 чылдың ноябрь 20-де № 1127 УХ-1 «Тыва Республикада бюджет чорудулгазының дугайында» Тыва Республика Хоойлу-зунун 27 чүүлүн езугаар амгы үеде Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырыш-кын бир айда, 2006 чылдың акша-ландырышкынынга деңнээрге, он ийиниң бир кезинден хей эвес болдунуп турар.

Моон уржуундан социал чарыгдалдарны акшаландырырында элээн хей берге айтырылгар тургустунган, ол чүл дээр:

1. 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп улгаттырган хемчээлди ай санында уруглар пособиеси, күш-ажыл хоочуннарынга, тылга ажылдап турганнарга, поли-тиктиг репрессияга таварыш-каннарга ай санында акша төле-вирлери, өскүс уругларга посо-

биелер (ону боттандырырынга республика бюджетинде немей 51,6 млн. рубль, азы айда 4,3 млн. рубль көрдүнгөн турган) төлет-тинмейн турар.

2. Бюджет адырының ажыл-дакчыларының шалыңын 2006 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш 1,15 катап өстүргенин барым-даалааш, 2007 чылдың бюджет-динин төлөвилелинде 505,2 млн. рубльди немей көргөн турган — амгы үеде оларның акшаланды-рышкынын долу хемчээл-биле кылбайн турар, оон уржуундан ажыл төлөвиринге өре туруп кээр айылдыг апарган.

3. Дараазында чаа чарыгдал-дарны акшаландырыбайн турар:

— азырап алган уругну ук өг-бүлөгө ажаап-тежээриниң чарыгдалдарына база азырап алган ада-иениң ажыл төлөвирин (2007 чылдың республика бюджет-динин төлөвилелинде планнаан ниити түң — 7,7 млн. рубль);

— сааттыг херээжен улустун база чаш уруглар эмирер ие-лериниң чеминге 11 млн. рубль көрдүнгөн, оон иштинде бирги

кварталда 2,75 млн. рубль;

— кол-кол ниити өөредилге программаларын боттандыра-ры-биле дорт холбаалыг өөре-дилге пособиелеринге, өөредил-гениң техниктиг дериг-херек-селдеринге база ажыл-агый хереглелдеринге чарыгдалдар (ниити түң — 20872 муң рубль, азы 1 кварталда 5218 муң рубль).

Оон аңгыда бюджет хүлээп албаанындан республиканың бюджет албан черлеринге ком-мунал ачы-дузазы дээш чарыг-далдар чедир акшаландырыл-майн турар. Бюджет адырының албан черлериниң хөмүр-даш, энергия курлавырларын ажылгаар лимиттерни Тыва Республиканың Чазак 2006 чылдың октябрь 5-те № 1168 доктаалы-биле бадыла-анын база тарифтерниң өскенин барымдаалап, коммунал ачы-дузага чарыгдалдарны акшалан-дырырын 412 млн. рубль кылдыр, азы 1 кварталда 145,4 млн. кылдыр көрдүнгөн турган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Интернеттен Тыва дугайында

Тываның Баштыңына Шериг-оол Ооржак артып калыр?

Бодавыже, Кремльде Тыва Республиканың Чазаканың чаа Даргазының кандидатуразының дугайында шиитпир хүлээп алдынган хире: республиканың сайыттар каби-недин база катап Шериг-оол Ооржак баштаар.

Ону депшидериниң докумен-тилерин амгы үеде белеткеп турар. Ол дугайында REGNUM инфор-мастыг агентилелге федералдыг күүсекчи эрге-чагыргага чоок ки-жи дыңнаткан. Дыңнадыг берикчи-зиниң медээзи-биле алырга, ол дугайында информация март 22-де болгаш 23-те Кремльдин хү-лээп алышкынынга Ооржак биле оон кол адааннажыкчызы — рес-публиканың ЧДР-жилериниң баш-тыңы Шолбан Кара-оол кирген соонда дыңналып келген. Кара-оолдун акызы Леонид 2007 чыл-дың декабрьда наркотиктерни онза улуг хемчээлдерге сөөртүп чорааны дээш шииттирген дээр-зин сагындырып каалы. Массалыг информация чепсектериниң медээ-дыңнадыгы-биле алырга, Кара-оолдун боду 2006 чылдың ноябрь-да Кызылга боулунг-клубтуң кам-галакчызы Игорь Ивановту эттээ-ни-биле холбашкан аас-дылга киржилгелиг.

МИЧ-терге ады үнүп турган өске кандидаттарны, ылаңгыя Тываның Улуг Хуралының Хоой-лужудулга палатазының даргазы турган Василий Оюнунун кандида-туразын Кремльге сайгарып чу-гаалашканының дугайында дың-надыг чок.

Ооржактын чаа хуусаага ба-дылаашкыны «Чаңгыс демниг

Россияның» болгаш «Россияның Амыдырал партиязының» (сөө-лүнде барып «Чептүг Россия») тус черде салбырларының чөрүлдээ-лежилгезиниң түннелинде тур-густунган хей ай дургузунун пар-ламент кризисиниң доостурунга дузалаар. Оюнун баштааны «Чептүг Россиядан» депутаттар барык чартык чыл чыгыы Тываның Улуг Хуралының хуралдарын бой-коттап турар, оон уржуундан хоойлужудулга органы ажылдаар шинек чок калган, а Тыва 2007 чылдың бюджет чок арткан. Бир чеже Тывага парламент кризи-синиң ханылаарынга РФ-тин Са-налга палатазының хынакчылары-ның Оюнун баштап турганы Улуг Хуралдың Хоойлужудулга пала-тазының ажыл-агый эргелелинге чоруткан хыналдазы база сал-дарлыг болган, ынчан олар улуг хемчээлдиг бюджет акша-хөрен-гилериниң сорулгага эвес ажыл-галын илереткеннер.

Медээ берикчизиниң үзел-бодалы-биле алырга, Ооржактын туружунун быжыын Герман Греф-тин удуртканы инвестиция төле-вилелдерин шилириниң талазы-биле чазак комиссиязының март 22-де Кызыл—Курагино демир-орук тудуунун төлөвилелин дет-кээни болур.

(Уланчызы 2-ги арын).

ЧАА ОДАЛГА ЧЕРЛЕРИН ТУДАР

Март 20-де ТР-ниң Чазаканың ээлчеглиг хуралына Кызыл хоорайның Спутник суурга болгаш хем ол чарында микрорайонга котелдар тудуунун дугайында айтырыгны шиитпирлээн. Тудугну «Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш чаагай-жыттыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал теле-вилелдин хемчээлинге боттан-дырып чорудар. Төлөвилелдин документациязын ажылдап кылыр күүседикчилерниң конкурзуун чагыс салыр талазы-биле конкурс комиссиясы чоокку үеде чорудар.

Сукпак суурнун чурттакчыла-рынга таарымчалыг байдалды тургузары-биле ТР-ниң Тудуг яамызы чурттакчылыг суурнун бир котельназын чаартып кылы-ры көрдүнүп турар. Ону кылыры шагда-ла негеттиниң келген. Тудуг сайыдының орадакчызы Биче-оол Ооржактын чугаалап турары-биле алырга, амгы үеде суурнун чурт-талга фондузун болгаш социал амыдыралдың объектилерин чы-лыг болгаш чылыг суг-биле ийи

котел хандырып турар. Ол котел-дарның технологтуг дериг-херек-селдериниң эргижиреп элээни 98 хуу чедип турар: коммуникация шугуму бүрүнү-биле элээн болгаш суг эргилишкениниң үн болгаш чырык сигнализациязы ажылда-вайн турар, бус болгаш суг чыл-дыр котелдарның ажылгалында техниканың айыыл чок чоруунун чуруму хажыттынып турар. Котел-дарның турар тудуу айыылдыг байдалда келген.

Кызыл хоорайның 60 маа-дырлар кудумчузунда ниити чурт-талга бажынын чаартып кылыр. Амгы үеде ол бажын озал-ондак-тыг байдалда турар. Бажынын таваа черже олуруп кире бергени-биле даштыкы болгаш иштики ханалары тиглени берген. Ниити чуртталга бажынын чаартып кыл-ган соонда, анаа социал чурттаар оран-саваның 14 квартиралары, оон иштинде бир өрээлдиң 11, ийи өрээлдиң 3 квартиралар турар. Тудугну чартык чылда чорудар.

А.СААЯ.

“ӨӨРЕДИЛГЕ” НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛ

Эрткен неделяда Кызылга республиканың кожуун-нарындан болгаш хоорайларында эң-не шыырак дээн башкыларның «2007 чылдың тулган эки башкызы» болгаш «2007 чылдың тулган эки кижизидикчи башкызы» деп республика конкурзу болуп эрткен. Башкылар дөрт хүн иштинде Кызылдың №1 ортумак школазынга, а кижизидикчи башкылар уруглар садтарына боттарының кичээлдерин шыңгыы журиге бараалгаткан. Чыл санында эртип турар бо конкурстун түннелин март 23-те Тываның күрүне филармониязынга түңнөп турда, ТР-ниң өөредилге сайыды Петр Морозов чылдың тулган эки башкызын илереткен конкурска киржир күзелдиг шыырак башкыларның санының чыл санында өзүп турарын демдеглээн. Бо чылгы конкурска боттарының шыырак белеткелдин көдээ школаларның башкылары, ылаңгыя Мугур-Аксының, Бай-Талдың, Сизимниң башкылары көргүскенин демдеглээн.

ТУЛГАН БАШКЫЛАР ИЛЕРЕТКЕН

Бо чылгы ийи конкурска ниити-биле 42 башкы болгаш кижизидикчи башкы киришкен. Олар-ның аразында чижилге канчаар-даа аажок чидиг болурун ниити байдал херечилеп турган: чүге дизе, бо конкурстун тиелекчизи башкы чүгле бүгү-россия черге-лиг конкурска республиканы төлээлээр эвес, а Россия Федера-циязының Президентизиниң 100 муң рубль шаңналын база алыр эргени алыр. Өске тиелекчи баш-кылар РФ-тин Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының бо чылгы хей түңнүг акша шаңналынче чайгаар-ла кордакчылар апаары билдин-гир. Шынап-даа болза, конкурска чүгле тулганнарның тулганнары киржир болгай.

Конкурстун түннелин үндүрүп турда, филармонияның залын башкылар, кожууннарның болгаш хоорайларның чагырга черлери-ниң төлээлери долдур олурупкан.

Конкурстун киржикчилеринге тус-кай олуттарны аңгылаан. Оларның аразында бо конкурска багай эвес түннелди көргүскөн, Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал ортумак шко-лазының тыва дыл болгаш литера-тура башкызы Омак Банкет-оол-ович Салчак база бар. Ол бо кон-курска киришкеш, бодунун өске башкы эштериниң кичээлдерин кончуг кичээнгейлиг көрүп, олар-ның эки арга-дуржулгазын өөре-нип көрүп алганын чугаалады. А база бир конкурсант — Кызылдың №37 уруглар садының куш-культура талазы-биле кижизидикчи башкызы Аяс Алек-сандрович Донгак кижизидикчи башкылар аразында хоорай кон-курузунун тиелекчизи. Ынчангаш оон бо чылгы республика кон-курузунга хоорайның адын камгалап киржири албан турган. Аяс Алек-сандрович чеже-даа аныяк кижизидикчи башкылар аразында багай эвес киришкен. Ол «2007 чылдың тулган

«2007 чылдың тулган эки башкызы» деп атка Каа-Хем кожуунун Сизим ортумак школазының ниитилел болгаш эрге-хоойлу башкызы Николай Кочурин төлөптүг болган.

эки кижизидикчи башкызы» рес-публика конкурзузунун «Аныяк кижизидикчи башкызы» деп тус-кай шаңналынга төлөптүг болган. «Чүрээмни уругларга берип тур мен» деп шаңналды Тожунун Тоо-ра-Хем суурнун уруглар садының кижизидикчи башкызы Яна Кара-Сал алган.

Чылдың тулган эки башкызын болгаш кижизидикчи башкызын илереткен конкурска шаңналдар кончуг хей болурун анаа чаңгыс эвес катап олуржуп турар болгаш эскерген мен. Өөредилге яамызы конкурстун киржикчилери, а ыңап кээрге, республиканың эки ажыл-
(Уланчызы 2-ги арында).

Тываның Баштыңына Шериг-оол Ооржак артып калыр?

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

Ооржак тудугну чорударының талалакчызы болуп келген болгаш ук орук Тываның хөгжүлдесинге база дотациялыг регионунуң экономиктиг байдалын үндезини-биле экижидеринге эргежок чугула деп санап турар. Греф ол төлөвилелди кириген төлөвилелдерниң аразын-дан эң эки деп адаан, чүге дизе күрүнениң салган акша-хөреңгилериниң бир рублинге онааштыр

казнаже үндүрүглериниң бүгү хевирлеринден 2,8 рубль эглип келир. Узуну 460 км демир-орук Красноярск крайны (Курагино) Тываның найысылалы-биле харыл-заштырар болгаш республиканың демир-орук-транспорт инфраструктурасының үндезини алаар. Ол Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдесинге күштүг дүргө-дээшкини бээр, республиканың бойдус байлактарын (чижээ-

лээр, Элегестин хөмүр-даш чыдымын), а ол ышкаш Красноярск крайны мурнуу чүгүн шингээдиринге дузалаар. Оон аңгыда, Греф оруктуң тудуу «доктаамал харылзааны бээр болгаш соңгу чүк сөөртүлгезиниң айтырыгларын шийтирлээр» деп демдеглээн. «2015 чылдан эгелеп республиканың бюджетти дөрт катап өзөр. Бир эвес бөгүн Тываны федералдыг бюджеттен 75 хууга акшаландырып турар чүве болза, төлөвилелди боттандырганының соонда ол дотация чок апаар» деп, федералдыг сайыт медеглээн.

REGNUM ИА.

Бүгү-делегейниң Театр хуну-биле!

Хүндүлүг театр уран чүүлүнүң хоочуннары, ажилдакчылары, артистер, режиссерлар, эргим коллегалар, өңүктөр!

Бистиң тыва театрының үндезилетинип тургустунган хуну болгаш Бүгү-делегейниң Театр хуну-биле Силерге сеткилимни ханызындан изиг байырымны чедирип олур мен.

Республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры Россияның театр уран чүүлүнүң бир кол адырылбас кезээ болбушаан, оон хөгжүлдесинге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузуң кириштирип турар. Тыва театр чүгле Россияда эвес, а Бүгү-делегейде билдингир апарган. Ол россия болгаш Бүгү-делегей чергелиг театр фестивалдарына идеп-кейлиг кирип, доктаамал шаңналдыг черлерге төлөптүг болуп, шылгараңгай болгаш бедик мергежилдиг жюри кезигүүнериниң улуг үнелелин чаалап ап турар.

Тыва театрының үндезилекчилери Россияның, Тываның улустуң алдарлыг артистери Максим, Кара-Кыс Мунзуктар, В.Көк-оол, В.Монгалыби, Х.Конгар, А.Тавакай, Н.Өлзей-оол, Б.Бады-Сагаан дээш өске-даа хоочун артистерниң эге таваан салып каан театрын салгалдары улам бедик тудуп турар. Амгы үеде театрының хоочуннары РФ-тиң болгаш Тываның улустуң артизи Л.Солун-оол, РФ-тиң алдарлыг артистери А.Салчак, А.Куулар, Г.Мунзук, ТР-ниң улустуң артизи Д.Монгуш, ТР-ниң алдарлыг артистери Э.Монгуш, С.Ирмил, Д.Барындаа, А.Шириин-оол, О.Монгуш болгаш оон-даа өскелер аныяк артистер-биле эгин кожа чогадыкчы ажилдап, оларга боттарының бедик, байлак аргадуржугазын дамчыдып берип чоруур. Тыва театрда орус бөлүктүн артистери база ажилдап, боттарының уран талантызын көрүкчүлерге бараалгадып турар. Сөөлгү чылдарда театрының чогадыкчы бөлүүнде Санкт-Петербургтуң театр академиязының болгаш Ярославль хоорайда күрүнениң театр институтунун доозукчулары, аныяк талантылыг артистер немежип, чаа бодалдарны, чаа сорулгаларны театрының удуртулгасына тургускан. Бо-ла бүгү улуг чогадыкчы коллективти Москва-

ның Б.Щукин аттыг театрының дээди өөредилге чериниң доозукчузу, РФ-тиң алдарлыг, ТР-ниң улустуң артизи Алексей Ооржак удуртуп, баштап турар.

Тыва театрының артистериниң чогадыкчы ажил-ижиниң ачызында салгалдан салгалче тыва чоннуң культуразы, чаагай езу-чаңчылдары уттундурбайн, кадагалаттынып, нептереп чоруур. Ол ышкаш артистер делегейниң культуразын көрүкчүлерге таныштырып, онзагай, солун шиелерни, концерттерни өргүп, чонга бараалгадып турар.

Профессионал тыва театрдан аңгыда, бистиң республикада улусчу театрларның болгаш школачы театрларның чогадыкчы чедишкенини багай эвес. Ону республикада эртип турар улусчу театрларның болгаш школачы театрларның көрүлдери херечилеп турар.

Бүгү-делегейниң Театр хуну дээрке чүглө театр уран чүүлүнүң ажилдакчыларының эвес, а көрүкчүлерниң база байырлалы-дыр! Ынчангаш бүгү-ле театр уран чүүлүнүң хоочуннарына, ажилдакчыларына, тыва театрының коллективинге, улусчу болгаш школачы театрларның киржикчилеринге бижыг кадыкшылды, театрың чогадыкчы чедишкенини күзедим! Көрүкчүлерге аас-кежикти, сагыш-сеткил байлаан, кадыкшылды болгаш театрга кезээде ынак болурун күзеп артым!

Тыва театрының үндезилетинген хуну болгаш Бүгү-делегейниң Театр хуну-биле, эргим өңүктөр!

Хүндүктел-биле,

Александр ШОЮН,
РФ-тиң Театр ажилдакчыларының эвилелиниң Тывада салбырының даргазы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчысы.

Апрель 1-ге чедир бюджет хүлээп алдырмаза, ТЫВА 1,5 МИЛЛИАРД РУБЛЬ ЧИДИРИГЛИГ БОЛУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

2006 чылдың он ийиниң бир кезин-биле херек кырында акшаландырганы 95,9 млн. рубль, азы планның 66 хуузу болган. Бюджет организацияларының коммунал ачы-дуза дээш өрөзи 2007 чылдың март 1-де 36 млн. рубль четкен.

Бюджет хүлээп алдырмаандан чедери берге черлерде турар, чүк сөөртүлгези кызыы хуусаалыг черлерде (Кунгуртук, Хут, Севи, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Сизим) дизельдиг электри станцияларына кывар-чаар материалдар сөөртүп чедирери үстүрүнүң кырында кээп турар. 2006 чылдың 1 кварталында оон акша-биле хандырынганы 38 хуу болуп турган, а 2007 чылдың 1 кварталында дөңгүп-ле 36,6 млн. рубль акшаландырышкын болган, ол чарган күрүнө дугуржулгаларын акшаландырышкын хандырбас.

Одаар чүүл комплекзинге күрүнө деткимчезин көргүзеринге

субсидия хереглелдин 60 хуузу, азы 18,7 млн. рубль болган. Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларда, Хову-Аксы, Чаа-Хөл, Сарыг-Сеп суурларда одалга черлериниң курлавырда хөмүр-дажы чүгле 3 хонукка өй.

Бир эвес бюджет дугайында хоойлу саң-хөө чылы эгелээн соонда үш ай эрткенде күштүг болуп кирбес болза, бюджет күүседип турар орган чаа чарыгдалдарны акшаландырып эргези чок, а олар дээрке: 2007 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп бюджет ажилдакчыларының ажил төлөвирин 1,15 катап өстүреринге планнаан акша-төгерик-тир, 2007 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп ПТУ-ларның болгаш республиканың ортумак тускай өөредилге черлериниң студентилериниң стипендиязының хемчээлин 1,5 катап улгаттыраы, инвестиция сорулгаларына бюджет акша-хөреңгизин бээр, күүсекчи эрге-чагырга органнарының курлавырлар фон-

дуларын тургузары болгаш олардан чарыгдалдар кылыры-дыр. Ол чүл дээрке, бир эвес онза айыылдыг озал-ондак болур болза (улуг үер, өрттер), Тыва Республиканың Чааза курлавыр фондузундан оларның уржуктарын чайладыр акша үндүрүп шыдавас, чогуу аңаа 20 млн. рубльди планнаан. Оон кадында үер болгаш өрт биске кол нуруузуңда часкы айларда болур болгай.

Республиканың инвестиция фондузундан бирги кварталда планнаан 559 млн. рубльден 60 млн. рубльди акшаландырып болур. Ынчаарга ол кол нуруузуңда кредитор өрезин дуглаарына баар.

Республика бюджетти хүлээп алдырмаан таварылгада 2007 чылдың апрель 1-ден эгелеп республиканың инвестиция программанын шуут-ла соксадыр, тудуг объектилери туруптар, ук программа күсели-биле деригер садары бүтпес, а олар дээрке Мугур-Аксында электри станциязына дизель-генераторлар, дүрген доңураң конейнерлер, компьютер томогравы дээш өске-даа дериг-херекселдер-дир.

«Тыва» ИА.

ТУЛГАН БАШКЫЛАРНЫ ИЛЕРЕТКЕН

«2007 чылдың тулган эки кижизидикчи башкызы» деп атты Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурунун «Ручеек» уруглар садының кчш-культура талазы-биле инструктору Ирина Ренева чаалап алган.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

дыг башкыларын болгаш кижизидикчи башкыларын шаа-биле шаңнап-мактаар чер болган. Бо чылын база шаңналдар хөй болду, ынчалза-даа мен оларның чүгле кол-колунга доктаар бодай-дыр мен. Кижизидикчи башкылар аразына «Конкурстун идегели» деп тускай шаңналды Чеди-Хөлдүн Хову-Аксындан кижизидикчи башкы Наталья Куулар, «Тиилелгеже чүткүл» деп шаңналга Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг сумунун «Хүнчүгеш» уруглар садының кижизидикчи башкызы Чечек Салчак алган.

«Чылдың тулган эки башкызы» конкурста база тускай шаңналдар бар болган. Чижээ, «Аныяк специалист» деп шаңналга Кызылдың №12 ортумак школазының төөгү башкызы Вера Бакулина, «Аныяк башкы» шаңналга Кызыл кожуунун Сукпак ортумак школазының англи дыл башкызы Сайзана Довуу, «Конкурстун идегели» шаңналга база-ла Сукпактан эрге-хоойлу башкызы Сылдыс Түлүш, «Чүрээмни уругларга берип тур

мен» деп конкурста Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Омак Салчак, «Конкурстун ажыдышкыны» шаңналга Бай-Хаак ортумак школазының башкызы Анжела Намчык-оол, «Шинчилекчи башкы» шаңналга Кызылдың №15 лицейиниң география башкызы Ирина Коробейникова, «Чогадыкчы чоруу болгаш хей-ады» шаңналга Барыин-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалыктан математика башкызы Ольга Монгуш болгаш «Башкы бедик мергежили» деп шаңналга Кызылдың №1 ортумак школазының логопед башкызы Инна Круглова төлөптүг болган.

«2007 чылдың тулган эки кижизидикчи башкызы» деп республика конкурсузунун 3-кү чергезиниң диплому-биле Сүт-Хөл кожуунун Ишкин сумузуңун «Хүнчүгеш» уруглар садының хөгжүм удуртукчузу Алефтина Салчак биле Шагаан-Арыг хоорайның «Солнышко» уруглар садының кижизидикчи башкызы Наталья Подкопаева шаңнаткан. Оларга туштунда 15 муң рубльди тывыскаан. 2-ги чергениң дипломун Кызылдың №35 уруглар садының кижизидикчи башкызы Евгения Савельева (20 муң рубль) алган. А эң дээди «2007 чылдың тулган эки кижизидикчи башкызы» деп атты

Кызыл кожуунун Каа-Хем суурунун «Ручеек» уруглар садының күш-культура талазы-биле инструктору Ирина Ренева чаалап алган, бирги чергениң диплому, 30 муң рубль-биле шаңнаткан.

«2007 чылдың тулган эки башкызы» деп конкурстун 3-кү чергезиниң диплому-биле Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы Орлан Хомишук (15 муң рубль), 2-ги чергениң диплому-биле Кызылдың №9 школа-гимназияның орус-дыл болгаш литература башкызы Чечена Намзырай (20 муң рубль) шаңнаткан. «2007 чылдың тулган эки башкызы» деп атка Каа-Хем кожуунун Сизим ортумак школазының ниитилел болгаш эрге-хоойлу башкызы Николай Кочурин төлөптүг болган. Бо тиилекчи башкы бүгү-россия чергелиг бо чылгы конкурста республиканы төлээлээринден аңгыда, РФ-тиң Президентизинин 100 муң рубль шаңналын алыр деп, ТР-ниң өөредилге сайыды П.Морозов конкурсту түңнөп тура чугаалаан.

Бо чылгы конкурста эки киришкен чамдык башкыларга ээлчеглиг категорияларны тывыскаан.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ажылымның аайы-биле Тес-Хем кожуун чагыргазының чаа даргазы Владимир Соянович Орус-оол-биле ужуражып, кожуунун амыдыралының дугайында чамдык айтырыгларны салып, чугаалажыр аргалыг болдум.

— Владимир Соянович, чоокта чаа ажылдап эгелээн болгай силер, ынчангаш улус билер кылдыр эрткен оруунар, ажылдап чорааныңар, бодуңар дугайын таныштырып көрүңерем.

— 1959 чылдың январь 17-де Самагалдай суурга Соян Калааевич биле Ольга Михайловна Орус-оолдарның өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Самагалдай ортумак школазынга өөренип киргеш, ада-иенниң ажылының (партия болгаш совет органның удуртукчу ажылдары) аайы-биле Кызыл-Мажалык, Тээли, Тоора-Хем школаларына өөренидим. Ортумак школыны 1976 чылда алдын медаль-биле дооскаш, Томскиниң эмчи институтунга терапевт мергежилди чедип алдым. Тываның республика эмнелгезинге интернатураны эрткеш, 1984 чылдан эгелеп Кызыл хоорайның дүрген эмчи дузазы чедирер станциязынга ажылдап турдум.

Студентилевишаан, спорттун каратэ болгаш ушу деп дайынчы хевирлеринге база өөренип тургаш, 1979 чылда ССРЭ-ниң Күрспорткомитетиниң шылгалдазын эртип, каратэниң тренер-башкызы деп мергежилди чедип ап, ол үеде турган каратэниң 700 тренер-башкыларның санынче кирдим. Россия болгаш ССРЭ чергелиг маргылдааларга бирги болгаш шаңналдыг черлерни ээлеп, 1980-82 чылдарда РСФСР-ниң каратэге чыынды командазының даргазы болгаш комсоругунга соңгуттурганымны сактып ор мен. Томск хоорайның элээди оолдарының чыынды командазының тренери, РСФСР-ниң аныяктарының чыынды командазының тренер-башкыларының бирээзи бооп база ажылдадым.

1984 чылда Тывага каратэни болгаш ушуну сайзырадырын эгелеп, ийи чыл болганда Самбажык аттыг спорт клубун тургусканымын улус билер боор. Ол клубка бүгү Тывадан беш муң ажыг аныяктар хаара туттунган турган. Спорт клубу база Тываның ушу федерациязы бот-акшаландырышкын-биле ажылдап турду ийин.

1988 чылда «Система» деп эртем-техниктиг төпке улусчу эмнелгени сайзырадыр ажылды удуртуп, 1989 чылда Новосибирскиниң эртемденнери-биле МАР-га улусчу эмнелге өөренип, шинчилээр экспедицияның ажылынга кириштим. Ол-ла чылын Кыдатка барып, кыдат аргалар-биле эмнээр 11 эмчини, ушунуң 3 тренер-башкызын Тывага кээп ажылдаар кылдыр керээлерни чарарынга дузалаштым. Олар көрдүнген хуусаазында ажылдааннар. 1989 чылда «Тува-Восток» акционер ниитилелдин чиңгине директорунга томуйлаттым. ССРЭ-ге болгаш Россияга рынок экономиказы сайзырап эгелээн болгаш, шупту чорудуп турган ажылдар бот-акшаландырышкына турган. Ажылдың сорулгаларын чедип алыры-биле чүгле Тыва, Россия, ССРЭ эвес, харын Германия, Голландия, Бельгия, МАР, АКШ, Кыдат чедип, арга-дуржулганы оон өөренип ап чордум. Экономиканың аңгы-аңгы бүдүрүлгелерин тургусчуп, директорлар чөвүлелдериниң даргазынга-даа ажылдадым.

Тываның ортаакы вектерниң дайынчыларының федерациязы, «Алдын аргамчы» чылгычылар ассоциациязының «Идегел» ачы-дуза фондузу, Тываның сайгарлыкчыларының профэвилели, «Хостуг Тыва» ниитилел-политиктиг шимчээшкени, Тываның сарыг шажын ниитилели дээн чижектег хөй-ниитиниң болгаш шажын-чүдүлгенин организацияларын тургузарына удуртукчу; башкарыкчы турушту ээлеп чорааным намдарымга артар.

1998 чылда Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутатынга, 2002 чылда ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазының бирги чыыжына Тес-Хем кожуундан соңгудуп, Тываның дээди хоойлужулга органынга төрөөн кожуунумну 8 чылдың дургузунда төлээледим.

Өг-бүлелиг, ийи оолдуг мен. Өөм ишти — Орус-оол Эвелина Дадар-ооловна башкы эртемниг. Улуг оолум Валерий Уралдың

БОТ-ОРУЛГАНЫ КӨВҮДЕДИРИ — КОЛ СОРУЛГАВЫС

юридиктиг академиязын дооскан, юрист эртемниг, оолдарым хеймери Владимир Байкалдың экономика университетиниң 3-кү курузунуң студентизи.

— Тываның экономиказын хөгжүдеринге кирип чораан үүле-херээңер дугайында кысказы-биле чугаалап берип көрүңерем, Владимир Соянович.

— Тываның чаа туттунуп турар музейиниң тудуу, Цагаан-Тологой каайлы эртирилге пунктузу, Кызылда Горная кудумчузунда хөй аал чурттаар чуртталга бажыны, чаа туттунуп эгелээн спорткомплекс тудуун, тудуг материалдары белеткээр Кызылда ЭНБИ заводу дээн чижектег тудугларның ажыл-чорудулгазынга, көдээ ажыл-агый талазы-биле тыва-бурят уксаалыг хой, мыйыстыг, бода, чылгы мал өстүреринге, Агарга, Межегейге тараа тарыырынга, Кызылда ногаа аймаа, эът, балык шыгжаар баазалары ажыдарына, Шоолда хымыс фермазын организаастаарына киржи чордум. Ол ышкаш Тере-Хөл кожуунун Оттук-Даш (Элен), Эрзинниң Дархи, МАР-ның Үүрег-Нуур алдын тывыжының участоктарына барып, бодумнуң дузамны база чедирген-дир мен. Тес-Хем, Эрзин, Каа-Хем бажы аңыыр девискээрлеринге аңыыр-тывыш, Улса-Нуур, Тере-Хөл, Хиндиктиг-Хөл, Ногаан-Хөл болгаш оон-даа өске хөлдөргө чорудуп турган балык тывыш ажылдарына киржилгелиг чордум.

Туризмниң аңыыр, дайынчы, аъттыг хевирлерин сайзырадырынга, солуннар үндүрүлгезинге, полиграфия продукциязын бүдүреринге, ол ышкаш «Чингис-Хаанның айтышкыны-биле» деп кино-чурукту тырттырырынга дорт кириштим.

Моол, тыва, кавказ, ортаакы-азия уксаалыг болгаш лайка уксаалыг ыттар өстүрер питомникти, кывар-чаар материалдар шыгжаар баазаны, АЗС-ти техниктиг хандырылга станциязын, машина-техника тургузуп хондурар черни ажыдар ажылдарны база кылыштым.

— Кожуунуң экономиказын хөгжүдөр дээш кандыг ажылдарны чорутса чогуур деп бодаар силер?

— Кожуунуң болгаш сумуларның өңчү-хөрөңгизин ылап тодарадып тургузар, чер-девискээрлерин даңзылап, чурумчудар. Өңчү-хөрөңгизин тодарадып тургузуп алыры — кожуунуң болгаш сумуларның бот-орулгаларын улгаттырырының база бир

магадылалы болур. Ол ышкаш кожууну-вустун чонунуң эртем-билииниң, эрткен оруктарының арга-дуржулганы, бойдузунуң шыгжамыр курлавырлары, чер-девискээри, ажылдап турар болгаш ажылдап болур бүдүрүлгелер, кожуунуң географтыг туружу, кожавыс Моол Арат Республика-биле база өске кожууннар-биле кызыгаарлаашкаа — бо бүгү кожуунуң экономиказын хөгжүдеринге, бот-орулгаларны көвүдедиринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Федералдыг, республика, кожуун бюджеттеринден кирип турар акшаландырышкын-биле чергелештир бот-орулгаларны көвүдөдип алыр болза, ынчан кожуунуң экономиказы хөгжүр, социал байдалы бедир.

Кожуунуң чонунуң амыдыралы бодунуң оруу-биле чоруп турар. Бюджеттиг албан черлериниң акша-төгери үезинде үнүп, чон пенсия, пособиени доктаамал ап келген. Мал бажы шаа-биле өзүп турар, эң ылаңгыяда хуу кижилерниң мал-маганы көвүдээн. Сөөлгү үеде мурнады хөгжүдөр национал телевилелдер шугуму-биле мал-маган садып алыр, чуртталга бажыңнарын тудуп алыр талазы-биле чээли акшазын чон ап турар, кожуунда амыдырал өске кожууннарны-биле демей боор деп бодаар мен.

ямызының деткимчези улуг, бо кожуунче эки сагыш салып турар. Сөөлгү үеде көскү ажылдар кылдынгылаан. Чижээ, хоочуннар бажыңын ажиткан, «Өг-бүлеге болгаш уругларга ачы-дуза чедирер төптүн» чаа оран-савазы кылдынган, аңаа тураскааткан ачы-буян марафонун эрттирген.

Сумулар аразында, кожуун төвү биле сумулар аразында чиигелделиг аргыжылга транспортун (таксини) ажылгап эгелээн.

Кожуун чагыргазының өөредилге килдизи «Өөредилге» деп национал телевилелди амыдыралга боттандырап талазы-биле хөй ажылдарны кылып, республика хемчээлинде эки турушту ээлеп турар.

Социал айтырыгларга хамаарыштыр түңнелинде кожуун чонунуң социал денелин, байдалын экижидер дээш Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелиниң ажылдакчылары харысалгалыг ажылдап турарын демдеглекседим.

— Ам бир солун айтырыг, Владимир Соянович, кожуун чагыргазының даргазының албан-хүлээлгезин күүседип эгелээш, кожуун чагыргазының ажылдакчыларына хамаарыштыр бир дугаарында чүнү эскердинер?

— Чагыргада аныяктар хөй болду. Ол

Чагырга даргазынга сөс

Кожуунуң экономиказын хөгжүдөр, быжыктырар талазы чедир кылдынгаан ажылдар хөй. Ооң чижээне кожуун, сумулар бот-орулгалар кирип алыр талазы-биле планнарын 2006 чылда күүсетпээн, ол ышкаш 2007 чылдың бирги кварталының январь, февраль айларда кирип алыр бот-орулгаларының планнары база күүсеттинмээн-дир. Ынчангаш кожуунуң кирип алыр орулгаларын көвүдедири, улгаттыры — бирги чергениң сорулгазы болуп артышаан.

— Чоокку үелерде кожуунга кандыг ажылдарны дарый кылып чорударын чугула деп бодап турар силер?

— Бир-ле дугаарында часкы тарылгага белеткел ажылдары. Доозунуг, Хүрең-Дугай суггарылга системаларының бугаларын часкы тарылга ажылынга ажыглаарына белеткээр. Ажылдың хемчээли улуг, күштүг техника негеттинип турар. Бо талазы-биле ажыл чоруп турар.

Көдээ ажыл-агыйның хереглел кооперативтеринге мал-маган, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырынга херек дериг-херекселдер садып алырынга, чайгы үеде чуртталга бажыңнарын тударынга (Самагалдайга 24 хире чуртталга бажыңын тудары көрдүнүп турар), Самагалдай — О-Шынаа, Самагалдай — Шара-Сүүр, Самагалдай — Белдир-Арыг оруктарының тудуунга акшаландырышкын айтырыын шиитпирлээриниң мурнунда телевилел-дөзевилел документация ажылын кылыры негеттинип турар. Үстүнде адааныс ажылдарны «Көдээ суурнуң социал хөгжүлдө» деп программа дамчыштыр боттандырап, ол федералдыг, республика, кожуун бюджеттеринден акшаландырышкындан хамааржыр.

Хөй чылдарда чугаалажып, манап келгенис Шуурмактың ылаш ажыл-агый черин (ооң адреси мындыг: ГУП Лесопромышленная компания, «Шуурмаклеспром») ТР-ниң Чазааның, ТР-ниң Үлетпүр яамызының деткимчези-биле инвестиция программазы дамчыштыр ажылгалга кирип ажылдадыр талазы-биле ажылдар база чоруп турар.

— Социал айтырыгларга хамаарыштыр...

— Социал айтырыгларны шиитпирлеп турарының талазы-биле кожуунда байдал чогумчалыг деп болур.

Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө

эки-дир, оларның сонургалы хөй талалыг, энергиязы хөй, кыптыгып чоруур, ынчалза-даа харылап турар ажылынга арга-дуржулганы эвээш бооп турар.

Ынчангаш шын сорулгаларны салып, угланышкыннарын айтып берип, оларның аныяк энергиязын чөп ажылгап тургаш, кожуун чагыргазының ажыл-чорудулгазынга эки түңнелдерни чедип ап болурунун идегели, бүзүрели бар деп бодаар-дыр мен. Бот-орулгаларны улгаттырарда эң-не кол чүүл — хөрөңги. Буурап дүшкен, октаттынган, үрелген өңчү-хөрөңгизин (ылаңгыя оран-саваны, дериг-херекселди) катап тургузуп, орулга эккээр угланышкынарже кирип, ажыктыг кылдыр ажыглаар. Кожуунуң болгаш сумуларның бюджеттериниң орулгалыг кезээн улгаттырар сорулга-биле бүгү-ле бар бүдүрүлгелерин, хууда сайгарлыкчыларның, ажыл-агыйларның ажылын бүгү тала-биле деткири, чаа бүдүрүлгелерни, ажыл-агыйларны тургузар талазы-биле ажылдарны чорудар.

Экономиканың кожуунда кедилг болгудег адырларын сайзырадыр, хуу ажыл-агыйларны, хуу улустуң мал-маганын өстүрер ажылды күштелдирер.

Кандыг-даа ажылга чедишкенин чедип алырда кол чүүл — кижилерниң сагыш-сеткили, тура-соруу, бурунгаар чүткүлү, хөй-ады бедик турар ужурулуг. Төөгүнү кичээңгелиг өөренип көөр, шажын-чүдүлгени, эки чаңчылдарны, уран чүдүлү, спортту деткири, сайзырадыр талазы-биле ажылдарны чорудар. Хөй-ады бедик кижиниң холу туттунур болур.

Бистиң келир үеви — ажы-төлүвүстүң өөредилге, кижизидилгезинче онзагай кичээңгизин угландырып, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче хөйү-биле кирир, эртем-билиин, мергежилин бедирер. Тускай эртем-билигил кижилерни кожуунга ажылдадыр, оларны оран-саваны хандырамынче онза кичээңгизин салыр. Ынчангаш кожуунга чуртталга бажыңнарын тудуун калбартыр.

Тес-Хем кожуун спорт, уран чүүл талазы-биле алдар-аттыг кижилер-биле байлак, мында чедишкенин хөй. Делегейде безин ат-сураа алганнар бар. Бо үениң аныяк-өскени салгалдарны эрткен оруун сактып, үнелеп, өөренип, эртем-билиге, уран чүүлге, спортка хандыкшылдыг болуп, оларны сайзырадыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан.

Монгуш Буян-Бадырғы

2007 чылдың
апрель 25-те
Тыва күрүнениң
үндезилекчилериниң
бирээзи
Буян-Бадырғы
Монгуштуң
төрүттүнген хүнүнден
бээр
115 чылынга

ТАР-ның баштайгы Чазааның кежигүннери.

ТАР-ның аревз Төп Комитетиниң хуралы. 1925 чыл.

Монгуш Буян-Бадырғы 1892 чылдың апрель 25-те Бээзи кожуунун Улуг-Аягының солагай эринде Оваалыг-Хемчигеш аксынга эрес чылгычы Монгуш Номчуланың өг-бүлезинге төрүттүнген. Аңаа Аягы монгуштарының ыдыктыг оваазын тургускан чавыс тейжигеш турган. Ынчангаш ол хемчигешти Оваалыг-Хемчигеш деп адап каан чүведир. Хемчигештиң эринге ыдыктыг ыяш – Хам-Дыт турган. Бичии оолду Даа ноян Монгуш Хайдып азырап алган.

Тываларга хам болгаш сарыг шажынның езузунга дүжүп турар чаңчыл турган: салгакчызы чок кижилер чоок төрелдеринден төлдү азырап алып. Ындыг янзы-биле оол бай төрелдеринге барган.

Кажан ол элээди алаарга, азыраан адазы моол дылды эки билир Уржуп-Тогоону албан-биле чалап алган, орус дылга оолду Рехлов, тибет дылга – камбы-лама Чамзы өөредип турган. Ооң соонда ол сарыг шажын гимназиясынга өске аныяк тыва оолдар-биле кады делегейниң улустарының төөгүзүн, Чөөн чүктүн чурагай, эмнээшкин, сан эртемнерин, психологияны, философияны кызып өөренип алган.

Хамык чүве тавында, экичаагай чоруп турган. Ынчалза-даа 1907 чылда халап келген: арай элдеп тывызыксыг, сөөлүнде-даа ужуру тывылбаан байдалдарда 15 харлыг Буян-Бадырғының ачазы чок апарган, ол үениң уjur-чаңчылын езугаар аныяк кижилер Даа ноян апарган.

Аныяк-чаш үезинде эки кижизидилгези, хей талалыг эртембили хереглеттине берген. Ынчаң-на ол байдалды ханыбилип, бодунуң уг-шин билир турган. «Россия дээрге тыва улустуң салым-чолу-дур» – деп, Буян-Бадырғы хей удаа чугаалап, бижип турган, ол сөстөр ооң быжыг туружу апарган. Ындыг түңнелге ол төөгү болушкуннарын болгаш барымдааларын ылавылалдыг өөренип көрүп тургаш келген. «Тываның бактап турганы Джунгар хааналгазын Цин империязы буза шапкан – деп, Буян-Бадырғы бодап турган. – А ол империя боду Тывага 150 ажыг чыл дургузунда тергидеп келгеш, 1911 чылда буурап дүшкен болдур эвеспе».

Төөгүлүг айтырыг, тыва чоннуң салым-чолунуң дугайында нарын айтырыг туруп келген: кым-биле кады чурттаарыл, кымга эл хол, эгин кожа болурул?

Ол шагның тергидекчилери ол дугайында мырыңай каш янзы бодап турган. Салчактар болгаш тожулар нояннары Моолдун өмээржилгезинче кирерин чедип алыксааннар, олар чаңгыс аай шажын-чүдүлге езузун күштүг барымдаа кылып, а ол дээрге Чөөн чүктен – Тибеттен, Кыдаттан, Индиядан, ол ышкаш Моолдан база

кээп турар деп шынзытканнар, ынчалза-даа тывалар боттары сагыш-сеткил культуразының үнөр дөзү болур хам чүдүлгелиг дээрзин олар утуп турганнар.

Тус чер чагыргаларының чамдык төлээлери Россия-биле каттыжып, бир баг болурунун дугайында ооң чазаандан дилеп бижип турган. Чижээ, 1912 чылдың февраль 15-те амбын ноян Комбур-Доржу биле Агбаан-Демчи бай Москваже элчи аткарган, оон 1913 чылдың сентябрь 28-те Хемчиктин камбы-ламазы Лопсан-Чамзы, ола чылдың октябрь 26-да Даа ноян Буян-Бадырғы олар база дилеп бижиктер чоруткан. А 1913 чылдың октябрь 29-та Бээзи кожуунун 17 улуг дүжүмеди ат салган чагаа хаанга четкен. Олар Агбаан-Демчи-биле демнежи: «Россия дээрге күчү-күш-түр. Ол Тываже чүгле пөс-таавы, янзы-бүрү чиик барааннар сөөртүр эвес, демирни, станоктарны, дериг-херекселди бээр» – деп бодап каттыжып турган.

Мындыг чүүлду маңаа демгелезе чогуур: II Николай хаанга Даа кожуунун тергидекчи чагырыкчызы Буян-Бадырғының чоруткан чагаазы дыка бады-барымдаалыг болгаш ыракшыл көрүштүг болган. Ол дилеп бижикте мындыг сөстөр бар: «Кыдатка маньчжур төрөниң хааналгазы дүшкен соонда база Моол хамаарышпас чоруун чарлаанда, мен болгаш мээң кожуунум өмээржилге-камгалал чок арттывыс, бистер, ураангайлар, эвээш санныг болганывыстан бот-тускайлаң амыдырап-чурттап шыдапас бис, ынчангаш, тургустунган байдалды үр үеде ылавылап чугаалажып көргөш, мен, мээң шажынчы болгаш анаа дүжүмөттерим база чонум, бистиң чонувустуң төөгүзү-биле дүжүп турар ылаптыг, чөптүг орукту айтып берген Курбустуларның башкарылганын эдерип, Өндүр Ак-Хаан Силерден бүгү кожууну бодунарның Дээди Холунарга камгалалга алыры-нарны дилээр деп бир эп-сеткил-биле шийтпирледивис, ынчаарга, бир эвес ол болдунар болза, бистиң амыдырал-байдалывыстың тускай капсырган даңзыда адаан эвээш санныг онзагай чүүлдерин биске арттырып бээрин болгаал көрүңер».

Урянхай (Тыва) крайның беш кожуунун Россия чазааның өмээржилгезинге хүлээп алырының дугайында айтырыгга хамаарышкан Россияның даштыкы херектер сайыды С. Д. Сазоновтуң илеткеп кириген бижинге император «Чепшээрештим. Ливадия. 1914 чылдың апрель 4» деп бижип каан. Николай Александрович Романовтуң тура-соруу ындыг болган.

Тыва улустуң төөгүзүнде кончуг улуг болушкуннарның бирээзи Бүгү Таңды-Тываның тургузучу хуралының шуулганы болур, ол

ТАР Чазаның бөлүк кежигүннери болгаш Совет Россияның төлөөлүчүлери. 1926 чыл. 1-ги одуруг (солагай талазындан оң талазынче): Танчай – иштики херек яамызының сайыды, ССРЭ-ниң Элчин чериниң 3 ажилчыны, Хемчик-оол – ТАРН ТК-ның секретары, Буян-Бадырғы Монгуш.

2-ги одуруг (солагай талазындан оң талазынче): Сандак, Шагдыр – ТАРН ТК-зының ажилдакчызы, Санчы – секретарь, Мунзук болгаш оон-даа өскелер.

1921 чылдың август 13-тен 16-га чедир амгы Кочетов суурга эрткен. Чеди кожууну 63 делегат төлөөлүн, Хаазыт биле Сартыыл кожуундардан төлөөлөр келбээн. Совет Россия съездиже 17 кижини, Моол үш кижини, Коминтернниң Ыраккы Чөөк чүк секретариады бир кижини хүндүлүг аалчылар кылдыр чоруткан.

Август 15-те тургузукчу хурал кончук чугула документини – Таңды-Тыва Улус Республиканың бир дугаар Конституциязын чугаалажып көргөн. Тываның кол документининиң чүүл бүрүзүн, параграф бүрүзүн ылавылап сайгарып чугаалажып турган. Оларны үш дылга – орус, тыва, моол дылдарга дыңнадып, чарлаан. Төлөөлөр ол-ла хүн Конституцияны бир үн-биле хүлээп алган. Тыва нийтиледин төөгүзүңге Буян-Бадырғы Бүгү Тываның тургузукчу хуралының бирги даргазы болгаш Азия төвүндө баштайгы хамаарышпас күрүнениң тургузукчузу болуп кезээде артар.

Төрүмелинден салым-чаянын, шыырак эртем-билигиг, бедик культуралыг, хөй-хөй нарын айтырыгларны шийтпирлээрде, принципиалдыг база ыракшыл көрүштүг болгаш, бирги дарга политика талазы-биле депшини-

риниң бедик чадазынга четкен. Буян-Бадырғы ТАР Чазаның даргазы, ТАРН ТК-ның баштайгы Чиңгине секретары, иштики херектер болгаш саң-хөө сайыды чораан. Ол Тываның аныктарының революстуг эвилелиниң организацыларының бирээзи. Политиктиг берге үеде ламаларның Бүгү-тыва съездизин чыырының эгелекчизи болган. Тыва Арат Республиканың 1921, 1923, 1924 база 1926 чылдардагы конституцияларын херек кырында ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга ол киришкен.

20 чылдарның эгезинде, кажан Тывага дыка нарын политиктиг байдал тургустунганда, Буян-Бадырғы орукту үзе шилип чадап, чайгылып турганын айтырып чөптүг. 1920 чылдың күзүндө Тывага Ян Шичаога баштаткан кыдат чепсектиг отрядтар Тываны кыдат колония кылдыр чарлаар сорулгалыг идепкейлиг хөделип турган. Совет эрге-чагырганың талалакчыларының делегациязы И.Сафьяновка командылткан кызыл шериглерниң бичии отряды-биле кыдаттарже тайбың чугаалажышкын кылып үнүпкен.

Дайын чөрүлдээзи Оттук-Дашка тулчушкун-биле доозулган. Кыдат милитаристер бүрүнү-биле аштырган. Ол чөрүлдээ

үзүндө Буян-Бадырғы оваарымчалыг, нейтралдыг турушту элзээн. Ол ынчан Ян Шичаонун кара сагыштыг бодалдарын билир тургаш-ла, делегацияга дыңнатпаан. Ол чорук соонда барып оон политиктиг салым-чолунга хайлыг салдар чедирген.

1929–32 чылдарда кара-бажыңга турган. Күрүне архивинден коргунчук документ тывылган, оон утказы мындыг: 1932 чылдың март 20-де ТАРН ТК-ның Политбюрозунун хуралы болган. Аңаа Иштики херектер

яамызының кирип келген шийткелин «чөптүг деп көргөн». Мындыг шийтпирни хуралдан үндүргөн: Монгуш Буян-Бадырғыны, Куулар Дондукту, Монгуш Шагдырны, Бойдуну боолап шаажылаар...

Тыва күрүнениң тургузукчузу, эртем-билигиг, мерген угаанныг, ыракшыл көрүштүг политик Монгуш Буян-Бадырғыны амдызында езу-чурум сагып агартпаан, ынчалза-даа оон омур-хевирин тыва чон боду шагда-ла агарткан. М. Б. Кенин-Лопсан «Буян-Бадырғы» деп роман-эссени бижээн. Тыва күрүнениң тургузукчузу агартыр талазы-биле кызымак, үргүлчүлүгүг ажыл чоруп турар. Оон шүүгү херээниң хөй документилери билдинмес чылдаганын-биле кадагалаттынмаан, ол ТАР үзүндө репрессияланган болгаш, ук ажыл нарыдап турар.

Буян-Бадырғы уттундурбаан. Тываның национал музейиниң Чадаанада филиалын оон ады-биле адаан, Кызыл-Мажалык суурда Октябрьская кудумчузу Буян-Бадырғы Монгуштуң деп эде адаан. Тыва чонун көскү оглунун төлөптиг ады кезээ мөңгөдө быжы-биле төөгүгө кирер болгаш ол ат шынчы, кижизиг болгаш маадырлыг чоруктуң сүлдө демдээ болу бээр дээрзи чигиниг чок.

Арынны Тыва Республиканың «XX чүс чылдың алдарлыг кижилери» деп Күрүне номундан Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ белеткээн.

Тываның аныктарының 1-ги съездизиниң киржикчилери. Кызыл хоорай, 1925 чыл.

ТАР-ның албан кижилериниң болгаш улусчу шеригжилериниң бөлүү.

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинден В. Ермолаевтиң чуруктарын Василий Балчий-оол чараттыртырган.

Буян-Бадырғы ТАРН ТК-ның кежигүннери-биле ажылдаар өрээлинде.

Чагаалар аразындан Кырган-ачам ады чараш...

Школага өөренип тургаш-ла, чурт-шинчилел ажылдары бижиринге ынак турган мен. Өөреникчилерниң кожуун, республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияларыңа 7 класстан эгелеп киржип келдим. Бодумнуң ада-өгбелеримниң ызыгуурун, оларның төөгүзүн өөренип, шинчилээрге, меңээ солуну аажок. Оларның салым-чолу чурттуң хөгжүлдөзү-биле сырый холбаалыг. 1710 чылдан эгелеп, 7 салгалды илередир аргалыг болдум. Бо бүгүнү меңээ, чоок кижилеримге чугаалап берип чораан кижим – эң-не ынак кырган-ачам Роман (Хүн-Ай-оол) Серенмаевич Хунай-оол.

Мээң кырган-ачам 1926 чылдың май 1-де Чаа-Хөл сумузуңуң №3 арбанның девискээри алды, үстүү Кара-Дагларның ортузунда Даштыг-Тейиниң бетин баары-биле шөйүлгөш, алдыы Кара-Дагның бажын дужааштыр Аптара-Даш, Ала-Тейке углаан унунун чиге баары көктүг-шыктыг чер – Дадыр деп черге төрүттүнгөн. Оон ачазын Серенмаа Лопсан оглу Түлүш, авазын Ажы Түлүш (Дора-Соржу кезектен укталган) дээр. Кырган-ачам ада-иезинин хеймер оглу.

Ол үеде азы 1934 чылда эге чада школазы ажыттылган. Аңаа өөренип сургуулдарны башкылар аалдар кезип, бижип ап турган. Школага кырган-ачамның улуг акызы Коңгар-оол база өөренип чораан. Күзүн сургуулдарны школаже чыып эгелээрге, кырган-ачам барбайн барган. Ынчаарга ачазы бичии оглунга мынча дээн: «Бистин улуг Түлүш угувуста бижик-билиг кижик чок тур. Өөрөн, оглум». Ашак ол шагда кончук ховар акаш чигирин пөске ораагаш, берип кааш, өөредип чорудупкан. Ша ынчалдыр мээң кырган-ачам Хүн-Ай-оол Чаа-Хөл сумузуңуң эң баштайгы чаңгыс сургуулу болган.

Эге чада школазыңа Чаа-Хөл, Урбун болгаш Кара-Тал сумуларындан шупту 7 кижик өөренип эгелзэн. «Ынчан бисти Дамдын башкы башкылап, а Даваа дарга удуртуп турган чүве. Эрги Чаа-Хөлдүн сеп кыдыы черде 3 казанак бажыңның бирээзи удуур дазылга, бирээзи өөренир чер, а үш дугаары башкылар чурттаар бажың турган. Оон бетинге садыг турган. Эргелекчизи Базыр-оол (композитор Солаан Базыр-оолдун адазы). Ол шагда бар-ла бажыңнар ол чүве» деп кырган-ачам чугаалаар.

Чаа-Хөл школазы төөгүлүг школа. Оон кайгамчыктыг эртемденер, эмчилер, башкылар үнген. Кырган-ачам база школаның төөгүзүңге кирген баштайгыларын бирээзи. Амгы школада 1000 хире өөреникчи, 90 башкы ажылдап турар. «Миллионер» школа – бистиң чоргааралымыс.

Ам силерге кырган-ачамның ачазының дугайында чугаалаксадым. Хеймер оглу азы мээң кырган-ачам өске оолдарга бодаарга, топтуг томаанныг, сонуургак боорга, ада-иези оозунга чоргаарланыр, келир үеде эки кижик болурунга идегээр турганнар. Ынчангаш оглун Хүн-Ай-оол деп адаар чорааннар. Ам бодап олурарымга, кырган-ачамның ады, шынап-ла ховар, чараш ат-тыр. Ол бүгү амыдыралын төрзүн чериниң чонунга, оон менди-чаагай чоруунга бараалгаткан. Мен ону Чаа-Хөлдүн база бир төлөптиг, төөгүгө кирген кижизи деп санап чоруур мен.

Херел ХУНАЙ-ООЛ.
Студент.

Кызыл хоорай.

ЭМНЕЛГЕЛЕРНИН САҢ-ХӨӨ ХАНДЫРЫЛГАЗЫНДА ЧААРТЫЛГАЛАР

Кадык
Камгалалында

Сөөлгү 2 чыл кадык камгалал адырынга улуг чаартылгалар, өскерлишкinnerниң чылы болган. 2006 чыл «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин амыдыралга боттанырының эгезин салган болза, 2007 чылда ниити кадык камгалал адырының акша хандырылгасында чаартылгалар чоруп турар.

«Бюджет четкизинин инвентаризация-зының болгаш ТР-ниң кадык камгалал албан черлеринин бюджеттеринин орулгалары болгаш чарыгдалдарының анализинин дугайында» Тыва Республиканың Чааан 2006 чылдың сентябрь 22-де үндүргени №1121 дугаар доктаалы езугаар Тыва Республиканың эмнелге черлеринин хөй кезинин 2007 чылдан эгелеп, Бляп-ла камгалалдыга фондунун акша-хөреңгизинден чаңгыс каналдыг саң-хөө хандырылга системазынче шилчидеринин шийтири хүлээп алдынган. Ынчангаш бо чылдан тура ук системаже чоорту шилчир ажал ажал болгаш чоруттунган ажалдың түнелдери биле чоорту республиканың бүгү кадык камгалал адырын ук системаже шилчидери көрдүнүп турар.

Ук системаны оон аңгыда «Камгалалдыга медициназы», «Ажалдың төнчү түнелинче уланган бюджет» деп база адап турар. Моон сонгаар эмнелге черлери акша хандырылгасын аарыг улуска чедиргени шынарлыг эмчи дузазы-биле ажалдап алыр ужурлуг. Ынчангаш аарыг улуска ук системаже шилчези шынарлыг эмчи дузазын алырының бир магадылалы болу бергени ол. Бо системаже шилчезинин салдары-биле эмнелге ажалдакчыларының акша-шалыңын санаарының чуруму база өскерлишкinnerге таварышкан. А эмнелге ажалдакчылары бистиң республикавыста дыка хөй. Ынчангаш бо талазы-биле тургустунуп келир чамдык айтырылгарга тодаргай харыларны бээрин ТР-ниң Кадык камгалалының парлалга албанындан дилзэн бис.

— Чаа системаже шилчезинин чылдаганы чүдөл?

— Кадык камгалал адырынга хамааржыр албан черлеринин саң-хөө хандырылгасының ийи аңгы дөстөн чоруп турганы болгаш ийи аңгы арга-биле чорудуп турганы бергедээшкinnerни тургузуп турган. Республикага кадык камгалал адырының саң-хөө хандырылгасы бюджет-камгалалдыга системазы-биле чоруттунуп турган. Ук системаның чептестери хөй боорда, шуут өскертири негеттинип келген. Бюджеттен болгаш камгалалдыгдан келген акша-хөреңгини чарыгдар чүлдери аңгы-аңгы турган болза, чаңгыс ол-ла чарыгдал ийи дакпыр дугалаттып турган таварылгалар бар. Ынчап кээрге, акша-хөреңги суг-биле дөмей, кирген чери билдинмейн баргылаар. Ынчангаш чаа системаже

шилчир негеттинип келген.

— «Чаңгыс каналдыг» деп сөстүн алыс утказы кандыгы?

— Бөдүүнү-биле алгаш көөр болза, эмнелгелеринин акша хандырылгасы чаңгыс дөстөн үнер болур. Мурнунда бистиң эмнелгелеринин чамдык чарыгдалдарны бюджеттен үнген акша-биле, а чамдызын Бляп-ла эмчи камгалалдыгзының фондундан шилчип келген акша-биле дуглап турган. Чаа система езугаар, эмнелгелеринин акша хандырылгасы чүгле Фондунан үнер болу берген. А Фондуда хөреңги ажалдап турар чоннун камгалалдыгзы дээш шилчип турар акшадан, ажалдап турар хамаатыларының эмчи камгалалдыгзы дээш республика бюджетинде көрдүнген акшадан база Федералдыг фондунан шилчип турар акшадан хевирлеттинер.

— Кайы эмнелге черлерин шилчидерил?

— Чаа-ла ажалдың эге чадазы болуп турар төлээде, олче бо удаада 2006 чылда камгалалдыг (ОМС) системазынга ажалдап турган 30 эмнелге черлерин, кожуун эмнелгелеринин дүрген эмчи дузазы чедирер станцияларын, кожуун эмнелгелеринин социал ужур-дузалыг эмчи дузазы чедирер салбырларын шилчиткен.

А республика чергелиг тускай эмнелгелер — тубдиспансер, Барыин-Хемчиктин туберкулез эмнелгези болгаш психо-неврология диспансери, психиатрия эмнелгези, наркодиспансер, Уруглар бажыны, Тере-Хөл төп кожуун эмнелгези дээш, база эмнелгелеринин коммунал, септелге дээр чергелиг чарыгдалдары бюджеттен хандырылып арттар.

— Шалың төлөвиринин хемчээлинге өскерлишкinner болур бе?

— Бо чылгы шалың төлөвиринге көрдүнген акша эрткен чылдыындан эвээж-вээн, харын-даа сентябрь айда шалың өстүрерин база катый санап каан болганындан улам улгаткан. Ынчангаш эмнелге ажалдакчыларының акша-шалыңы багай талаже өскерилбес ужурлуг. Бо системаже шилчези-биле холбаштыр шалың төлөвиринин хемчээлинге кылдынган ажалдың шынары улуг салдарнычедирер апаар. Эки ажалдыг болза, эмнелге ажалдакчызының магадылалдыг шалыңы улам көвүдээр ужурлуг. Ынчангаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызының 2006 чылдың декабрь 29-та үндүргени 132 дугаар дужаалы езугаар, база ук

дужаалга 2007 чылдың февраль 5-те кириген эдилгелер болгаш немелделер аайы-биле мурнунда эмнелге черлеринге турган ажал дакпырлаан, орнун солаан дээш база ажалдың күженишкinnerи дээш немелделерни күш чок болдурган. Бо бүгү-же көрдүнген турган акша-хөреңги кайнаар-даа барбас, шынарлыг ажал дээш немелде төлөвирлер кылырынга көрдүнген шыгжамыр болуп арттар. Оларны эмнелге черлеринин администратциялары эмнелгезинин иштинге ажалдың хемчээли, шынары дээш шаңнал, немелде төлөвирлер кылдыр ажалдакчыларга төлөп бээр эргелиг болур. Ук төлөвирлер чүгле шалың төлөвири дээш көрдүнген фондунун кызыгаарын эртпес ужурлуг. Ынчалза-даа фондунун хөреңгизи четпейн барган таварылгага көрдүнген курлавыр акша-хөреңги база тургустунар. Ынчангаш эки кылган ажал шаңналдыг болур ужурлуг.

— Бригада деп чүл?

— Бригада дээрге эмнелге черинин иштинде тургустунган ниити ажалдыг, ниити чаңгыс сорулгалыг ажалдакчыларның ниитилели болуп турар. Албан черинге каш-даа бригада тургузуп болур. Кижээ, мергежил аайы-биле, салбыр аайы-биле дээр өске-даа. Бригаданы коллективтин шийтири-биле база администрацияның чөпшээрели-биле тургузар.

— Эмнелге ажалдакчыларының акша-шалыңын канчаар санаарыл?

— Бригаданың күүсеткен ажалының ниити түнелин езугаар, кижи бүрүзүнүн ажалының шынары болгаш хемчээлинге дүүштүр шалың санаттынар. Бригаданың хөй ажал кылган кижигүнү хөйүн алыр, эвээш кылганының шалыңы эвээш болур. Оон аңгыда, чаңгыс ол-ла ажалды бир кижиги шынарлыг, кызымаккай күүседир, өскези шоолуг-ла эвес кылыр таварылгалар тургулаар. Ынчангаш бо талазы-биле кижиги бүрүзүнүн ажалының шынарын, хемчээлин, ажалдакчының хууда хамаарылгасын үнелээр тускай коэффициентилер доктаатынган. Ол бүгүнү санап, түнчеп турар тускай документ-саавырлар бар болур. Кылган ажалды сайгарып, шалың төлөвирин доктаадыр тускай комиссиялар база тургустунар.

Чаа чүл болза, шалың төлөвири 2 кезектен тургустунар болур: тарифте доктаатынган разряд езугаар санаттынган өскерилге чок кезээ болгаш тодаргай кылдынган ажал дээш немелде төлөвирлер. Шаңнал-мактал, немелде төлөвирлер дугайында коллективчи керээге тодаргайы-биле бижип каан болур ужурлуг. Ук немелде төлөвирлерни бригада ниитизи-биле ажалдап алыр ужурлуг. Дараазында ажалдап

алган акшазын бригада иштинге хуваар. Хуваалданы чорударының негелделерин тодаргайы-биле доктаадып каан документилер турар: салбырга күүседир ажалының наряд-даалгасы, салбырның болгаш тодаргай ажалдакчының күүседип турар ажалының хемчээлин, шынарын болгаш түнелдерин демдегледип бижир дептер. Ынчангаш мен хөй ажалдаан-даа болзумза, сээң-биле дөмей акша ап турар мен дээр чергелиг артыктажышкinner турбас ужурлуг. Кижиги бүрүзү ажалының шынарын, хемчээлин улгаттырар дээр кызар болу бээр. Бо чаартылганың ылаңгыя аарыг улуска дузазы улуг болур дээрзи чугаажок. Ынчангаш аарыг улус шынарлыг эмчи дузазын алыр, кызымаккай ажалдакчылар немей акша ажалдап алыр аргалыг болур, а эмнелге чери акша хандырылгасын шын чарыгдар болу бээр ужурлуг.

— Ажалдың шынарын болгаш хемчээлин канчаар хынаар?

— Эмнелге черлеринин ажалы экономиктиг болгаш эмнээшкinner талазы-биле доктаамал хыналдада турар. Камгалалдыг компаниязының экономистери саң-хөө документациязын, реестрлерни чугулага ап, хынаар болза, эмнээшкinner ажалының шынарын эксперт-эмчилер хынаар. Эксперт-эмчилер аарыг улустун аарып келгенин төөгүзүн көргүскен дептерлерде бижимелдерден чогуур ужурлуг шийчилгелерни чоруткан бе, диагносту шын салган бе, аарыг кижини шын эмнеп турган бе, тааржыр эм-таң аймаа бижиттинип турган бе база эмнээшкinner түнчели кандыг болганын дээрзин кичээңгейлиг хынап турар. Камгалалдыг компаниязындан аңгыда эмнелге черлеринин ажалын моон мурнунда дег, республиканың Кадык камгалал яамызының специалистери база доктаамал хыналдада алган турар. Хамаатыларның Бляп-ла медицина камгалалдыгзының девискээр фондунда, «КапиталЪ» камгалалдыг компаниязында база ажалда тускай килдистерге кирген хомудалдар база эмнелге черлеринин, бригадаларның болгаш эмнелге ажалдакчыларының ажалын үнелээринге салдарын чедирер болур. Ынчангаш шынар чок ажал дээр немей акша ажалдап алыр аргазын чидирип болурун аайылы улуг болур.

— Чүлге Тывада ажаллаттынып турар система ирги бе?

— Бо системаже Россия Федерациязының дыка хөй субъектилери шилчезн. Республикага ажалды эгелээринге Тюмень облазының эки түнчелдиг дуржулгазы салдарлыг болган дээрзин медегледип каары артык эвес.

Чойганмаа САТ белеткээн.

ЧЭЭЛИ АЖЫКТЫГ БЕ?

Хереглекчинин көрүжү

9,9 хууну эвес, а өстүрүпкен 34,4 хууну салыптарга, машина өрттө 268,8 муң рубль болур.

Банкирлеринин кажарлаашкынынга алып алган чээлилер төлөп шыдабайн барган бөдүүн чон боттары коңганы хап, дүвүрээзин үндүрүп, суд, прокуратура органнынга чедир чаргылдажып кирипкен соонда, депутаттарның кулактарынга ол чедип эгелзэн. Оон соонда харын Күрүне Думазының депутаттары «Хереглек чээли-зинин» дугайында хоойлу төлөвилелин чугаалажыр ужурга таваржып келген. Ол документинин чырык көөрү та кажан чүве. Ындыг хоойлу үнүп келзе, бажы эттенип турган банкирлерни хай дептер чижек-хемчээл тургустунар дээрзинге идегел бар. Ол шийтир үнүгүже чедир бөдүүн чонну, эвээш акша-шалыңыг кижилерни оларның чулуп чири уламчылаар дээрзинге чигзинип турбас.

Ам Россияда-даа, Тывада-даа чүгээр ажалдыг акша-шалың ап турар кижилерде банкыларда, садыгларда хереглек чээлизи албаан кижиги барык чок деп болур. Боду ындыг чээлини албаан-даа турар болза, бир-ле кижиде хүлээникчи болу берген турар. Хостуг, хүлээникчи болбаан кижиги шуут тывылбас болган. Мындыг байдал хоорай чурттакчыларындын эрткеш, кожуун, суурларда непереп

турар.

Ам садыгларның чээли-биле чонга бараан берип турар ачы-дузазын сонугартапталынар. Бир эвес садыгдан 10 муң рубльге хеп чуур машинаны чээлиге алган болзунза, олар баш удур оон 10 хууну арыг акша-биле төлөттирип турар. Бир эвес аңаа чөпшээрешпес болзунза, бараанның өрттээнге немей 40 хууну ай санында төлээр кылдыр бээр бис дээр. Улус ол 40 хууга чалдангаш, баштай төлээр 10 хууну арыг акша-биле берипкеш, дараазында айдан эгелеп, 10 хуулап төлээринге чөпшээрешип турар. Чүге дээрге, ол садыгның берип турар чээли-зинин чуруму бараанны алыксап турар кижини ынчалдыр алырынче албадап турары ол.

Садып алыкчыга халас бээр деп аазап турар акшаларны, сээң-не карманындан уштуп ап турары илдең ышкажыл. Ону чингелде деп адап турар. Банкирлер-даа, садыг ээлери-даа кижилерге чингелделиг чээлилерни берип тургаш, ажалдавас болза, оларның ажал-чорудулгасы хөгжүвес-ле харын. Ол кымга-даа билдингир, ынчалза-даа чүү-даа чүвеге чижек-хемчээл деп чүвениң турары албан

Виктор ДАНДАР.

Каа-Хем суур.

Россияның банкылары, оон чер-черлерде салбырлары чонга янзы-бүрү хевирлеринин чээли-зин берип турар. Ында колдуу чугула хереглекчинин барааннары: соодукчулар, телевизорлар, компьютер, бажың иштинин янзы-бүрү эт-херекселдери дээр чүнү чок дээр. Мынчага чедир бо чээлиге берип турар барааннарның өртөк-үнезин күрүнеден кандыгдаа контроль чокка хостуг салыпканын кижиги кайгаар. Үстүнде адааным барааннарның өртөктерин херек кырында садар өрттөндөн үжен хуудан эгелзеш, ийи чүс хуу чедир өстүргеш, садып турар. Чурттуң кайы-даа банкыларында байдал дөмей. Ынчалза-даа чамдык төп черлерде ийден ажыр салып турар банкылар таваржып турар. Банкыларның барааннарының хууларын өстүрүп турарының чажыттарын төп банкының аналитиктери санап үндүрген чүве-дир. Эң-не хөйү-биле таваржып турар чажыттарынга: ачы-дуза чедирлгези, акшаны чээли агар санынга ажыглап турганы, туда акшаны холга берип турганы дээр оон-даа өске чылдагааннар хамааржыр.

Олар чээли алыкчыларынга, чээли алырының чурумун шал-бул, будалчак байдал-биле таныштырган бооп каарлар. Чажыттарын ажыдар хөңнү чок, харын-даа күрүне чажыды-биле деңней көөр байдал оларда бары чажыт эвес. Даштыкы банкыларның ажалы-биле таныжып көөрге, олар боттарының клиентилерин мегелээр хөңнү чок, бот-боттарынга ажыктыг кылдыр ажалдаарын чедип ап турар. Олар клиентилерин чидириптеринден дыка коргар, а Россияда байдал дээр биле черин аразы дег ылгалып турар. Бистерде банкының ажалдакчылары кажан маргылдаа, чаргы-чаа болу берген таварылгада олар чээли алыкчызы банк-биле керээ чарып тургаш адын салып берген соонда, банкының чээли бээринин чуруму-биле чөпшээрешкени ол деп санап турар. Бир эвес ындыг чөпшээрешпес негелде салып, шыңгыы чугаалажы бээр болзунза: «чээли алыңар деп кымны-даа сыгаван турар бис, олар боттары диленип кээр турар» дээр-ле баар болгай.

Бир талазында, ол база шынна харын. Ынчалза-даа чээлинин төлээр хууун хөлүн эрттирип турары чонну дүвүредип турар.

Борта чижек кылдыр Россияда ортумак көргүзүлгү чамдык банкыларның сан-чугагайларын көөрге мындыг янзылыг. «Русский стандарт» деп банк херек кырында чонга 23 хуулуг чээли бээр бис деп аазап турар, а херек кырында олар янзы-бүрү чылдалар дээр 59,5 хууну немеп тургаш чээли алыкчызының төлээр ужурлуг ниити хууун 82,5 хуу чедир өстүрүп турар, азы 20,0 муң рубль түнчү хереглек бараанын алганы дээр үзе санажыр акшаң түнү 37,5 муң рубль болур. Ол дээрде дорт садар өрттөндөн 17,5 муң рубль улгадып турары ол.

«Росбанкыдан» ол-ла түнге чээли-биле бараан алган болзунза, ниитизи-биле 26880 рубльди төлээр апаар. Бо банкыда доктаатынган чурумун езугаар 22 хууну төлээр тургаш, херек кырында 34,4 хуу чедир төлөвирни ап турар. Ол ышкаш «Росбанк» машина садып алыр күзелдиг кижилерге 9,9 хуулуг чээлини берип турар. Кажан янзы-бүрү чажыт чылдаларын немептерге ол 9,9 хуузу 34,4 хуу чедир шурай бээр. Бир эвес 200 муң рубль өртөктөгү машинаны чээли-биле алган болзунза, орта баштайгы айтыттынганы

Шыдыраачы салым-чаяанныг өвүржүлөрүм

Шаг-шаанда хөл-шыдыраа өвүрүнүң Саглы деп черге тывылган дугайында тоолчуругу чугаа бар. Саглы ховузуна хорумнар казып турган Грачының экспедициясының тыпкан эт-херекселдери ону бадыткап турар. Чүге дизе, Саглы Моол кызыгаарында турар болгаш, ол шыдыраа кожавыс күрүнени дамчып келгени чадап чок. Шыдырааны шаг-шаанда холадан дүрзүлөп кудуп турган, оларны бода малга орнап, садып турган чүве-дир, а шыдыраа хөлү деп чүве чогуңдан Саглы шыдыраачылары айткан дүшкөш, элезинге хөл чураш, ойнаар деп чугаа анаа үнүп келбээн. Саглы чону ышкаш шыдыраага ынак улус чок. Оларның баштыгы Саглының чурттакчызы чораан Сарыг-Седен (Седен Ооржак) ол-дур, ол республика чемпиону чораан Кызыл-оол Ооржактын адазы-дир.

Уругларының авазы аныяанда-ла чок аларган болгаш назынының иштинде кара чааскаан уругларын өстүрүп, колхоз-совхозка ажилдап, шыдыраалап чораан кижидир. Ачазы орай күзүн өөнгө шыдыраачылар чыып алгаш, ойнай бээрге, уруглары тургаш:

— Ачай, даштын чаш бызаа-выс соокта ат болду, доңуп өлдү-дээрге:

— Ыттава, өлгей-ле, бо кижини удуп алза, бызааны чоор сен — дээр. — Хайындырган быдаа хуюкталды, ачай — дээрге, — чоор сен хуюкталзын — дээр тоовас. Кижини удуп алганда, орнунун кырында үнө халааш, самнап, танцылап туруп бээр кижини чораан.

Мен бодаарымга, өвүрүнүң шыдыраачыларын ойнаарыңга, шыдыраага ынак болуруңга ол өөрөткөн деп бодаар мен. Мен ооң-биле ойнап шаг болган мен, удар болзунза, черле салдыммас. Ооң оолдары Кызыл-оол Ооржак (спорт мастеринге кандидат, республиканың эң шыраак шыдыраачызы), Данил Ооржак, Сарыг-оол Ооржак шупту ойнаар турганнар.

Чүге бо Сарыг-Седеннер дугайында бижик бердиң дизе, Саглыга кол кижини эмизип турган Валерий Куулар өг-бүлө дугайында бижир бодааш, үстүндө Сарыг-Седен дугайында теманы эгелеп алдым.

Сагыш ышкаш чүве болза, Саглы ышкаш хову болза... — деп, улус ырлажырга, көрбөзөн болгаш бичини ховужу деп бодаан мен, а херек кырында Тоолайлыг сынының шөйлүп чоруткан кайгамчык узун хову болчук.

Кажан эмчи Валерий Николаевич Куулар, өөнүң ишти Галина

Кызыл-ооловна Куулар Красноярскин эми, башкы институттарын дооскаш, дораан-на Саглыга ажилдап чеде бергеннер. Аныяк специалистер чеде бээрге, эгезинде чон улуг херекке албайн турган. Чылдар эрткен тудум ол эми, башкы өг-бүлениң ажил-агыйжызы чоорту кестүп эгелзэн болгаш анаа баргаш, Сарыг-Седеннин шыдыраа школазынга кирип алгаш, кады ойнап тургаш, шыдыраага бүдүн өг-бүлө хандыкшаан болгаш «шыдыраа аарыындан» аараан. Ооңуламындан эми Валерий Куулар шыдыраага спорт мастеринге кандидат, кадайы Галина Кызыл-ооловна, улуг огу Николай бири разрядчылар болган, билбес эвес силер, Тывага бир дугаар шыдыраага спорт мастерин Екатеринбургтун студентизи, оларның уруу Лера Валерьевна Куулар чаалап эккелди. Моон алгаш көөрге, Сарыг-Седеннин шыдыраа школазының салдары, шыдыраа билдингир ышкажыл.

Лера ам Тывазынга шыраак юрист болуп кээр билдингир. Юрист кижиге угаан, шыдырааның айт көжү кончук улуг ужурудузальг болбайн аан. Шыдыраага бир дугаар спорт мастери өвүрден үнгөн. Кандыг-даа берге байдалдан шыраак, угаанныг шыдыраачы үнүп чоруй баар болгай, а ол ышкаш юрист кижиге база кандыг-даа истээр берге херек кээрге, тывызын тыптар аргалыг.

Мен Валерий болгаш Галина Кууларларның бүдүн өг-бүлениң дугайында 2001 чылда «Шын» солунга «Саглы черде салым-чол» деп чүүлү бижээн мен. Мээң бижээн материалымны олар бадыткап, шындыктаннар. Эми Валерий Куулар өвүр кожуунун кол эмчизинде, өг-бүлениң херэзжен ээзи Галина Кызыл-ооловна Хандагайты ортума школазында төөгү башкызы болуп ажилдап, депшип чедип келгеннер.

Валерий Куулар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлөкчилер палатасының депутады, Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, а Галина Кызыл-ооловна «РФ-тиң Улус өөредилгенин тергини», дээди категорияның башкызы.

Эки кижилерден эки ажы-төл төрүттүнер дээр шын боор. Шыдыраага спорт мастери Лера Валерьевнаның аажы-чаны чазык, биче сеткилдиг, каттырып чоруур, хөглүг, топтуг-томаанныг, угаангы-сагыгы кижини. Ында улуур-ганыр, бедик алдынар сеткил чок,

чамдык улус бичин-ле бедик ат апканда, улуур-ганыр, оон бедик чаагай чүве чок, далай-даа болза, чода ортузундан апаар болгай. Кажан спорт мастери атты апканда, Тывага чедип келгеш, командалыг маргылдаага өвүрүнүң төлөзү бооп киришкеш, бодунуң хөлүңгө кымга-даа уттурбайн, тускай шаңналды алды.

Маңаа сылдап алгаш, чүңү бижикседип дизе, өвүр дээрге онзагай чурт, чүге дизе, оон чогаалчылар: Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Донгак Бегзи, Кызыл-оол Тюлюш, Владимир Серен-оол, Санчы Деспил-оол, Николай Куулар, Монгуш Доржу, мөгелер: Шалыыр Доржу, Мөгө Санаа, Даш-оол, Шагдыр-оол Куулар алышкылар, Кара-оол Шагдыр, Орлан Кызыл-оол, Андрей Семис, Чимит Куулар, Альберт Комбуй-оол, аныяк мөгелер: Алексей Куулар, Алексей Монгуш, Ким Седен-оол бар. Мөге кыстар Лариса Ооржакты, Алена Шойданны немей адаарга четчир. Шыдыраачылардан Чапай Чамзырай, Кызыл-оол Ооржак, Валерий Куулар, Степан Тюлюш, Лера Куулар болгаш бо одуругларның автору бар...

Сыгытчылардан Кызыл-оол Санчы, Николай, Валерий Кечил алышкылар, алдарлыг Геннадий Тумат база Геннадий Чаш, Герман Куулар, ыраажылардан: Чымбалактын бүдүн өг-бүлөзи, Сара Таспаанчик, Николай Монгушту адаарга-ла четчир. Бо кожуундан чүге алдарлыг кижилер үнгенил деп чүвени 1979 чылда Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы Торгалыгга ужуражылга эрттирип тургаш, мынча дээн: «Өвүр улусунун ааспырак, дылдомааның чиди, алдар аттыг чүвези өвүрүнүң кызыл-дузунда болгаш родонуг аржаанында» дээнинде ужура-ла бар. Мени чуртун, чонун мактады деп бодай бербеңер, ол дээрге, каракка көстүп, кулакка дыңналып, холга туттунуп турар боттук бадыткал ышкажыл.

Хөл-шыдыраага республика чемпионды чаа болуп эртти, анаа өвүрүнүң мастерлер кижилгелиг командалы кайы-даа командага уттурбайн, бүзүрелдиз-биле бири-бирни алдылар. Ол маргылдаага киришкен кижини бүзүзүндө 200 рубль чыып алдылар. Ол чыып алган акшазын шаңналга үндүрер дээн, а бири черни алган өвүр командалыг уруглар ойнаар аппарат бергеш, судьялаан бис дээр судьялар кижини бүзүзү 2500 рубльди алдылар. Бүдүн командага 2000 рубльдиң акша шаңна-

лын бергеш, а судья кижини бүзүзүңгө 2500 рубль бээр деп ол кандаа чүвөл? Кызылга шыдыраага кандыг-даа маргылдаа болурга, ойнакчы бүзүзүндө, бети дизе, 100 рубль дадыыр алгаш, ону судьялар үлөжир элдеп чүве. Судьялар өвүр командалыг составын көргөш: «Командада шупту мастер болгаш кандидат-дыр, ойнатпас» дээр туруп берген. Ол командада өске кижиде чок, өвүрдө чедип келген команда шежил, элдеп чүве.

База бир элдептиг чүве — шыдыраа ойнаар чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсаннның назынының иштинде ажилдаан казанаа дег шыдыраа ойнаар казанак бо үге чедир республика шыдыраачыларына тывылбааны хөктүг, ону кижини кайгаар, ыт сыгыраар чүвеле болгай. Маргылдаа болур-ла дээр, а ойнаар чер тывылбас.

Шыдыраа биле хуреште ылгал чүл ынчаш, кайызы-даа тываларын бурун оюннары ышкажыл, ынчалза-даа багай-даа болза, хуреш залдары базым бүзүзүндө, а шыдыраа залы чок. Хурештин шаңналдары машиналар, а шыдыраа шаңналы улуг дизе, 1000 рубль, бо та кандаа чүвези. Шыдыраа дээрге, эң берге оюн ышкажыл, күш-шыдал, кадыкшыл, быжыг нерви, теория, практика херек...

Ол ышкаш өвүрдө шыдыраа мастери болгаш кандидаттар бардыр. Ында тускай шыдыраа школазы база бар болгай, ынчалза-даа ында шыдыраага эки ойнап билбес, акша сүрген хоптак, чазык кижилер ажилдап турар-дыр, ындыг билгич чок улус бичини чаштарга кандыг шыдыраа билин бээр ынчаш? Ол секцияларны мастере кандидаттар Валерий Куулар, Кызыл-оол Ооржак халаска эрттирип берип болур-дур ийин.

Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак ийи чыл бурунгаар бир-ле ужуражылга шыдыраага бир дугаар спорт мастери болган кижиге бажың аазан чүве болгай, ындыг аас-кежик Лера Кууларга таварышканы өөрүнчүг-дүр. Ынчангаш шыдыраа кижини угаан-сарыылга, чурум-сагылгага, быжыг турушка, шыдамык болгаш кызымак чорукка, бедик культурага өөредир, ол угаан гимнастиказы-дыр. Ындыг болганда, аргалыг-ла болза, школа бүзүзүңгө шыдыраа секцияларын ажыдып, школачыларны ынаар хаара тудар болза эки-дир ийин.

Мадон МОНГУШ, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Спорт • Спорт • Спорт

Чону ону сактып чоруур

Ажы-төлү, арат чону болгаш төрзөн чериниң хөгжүлдөзү дээр ажилдап, чурттап чорааш, балалбас изин арттырып каан кижилер турар. Ындыг кижилерниң бирээзинге Дыгбаш Назын-оолович Ондар хамааржыр. Ол хөй чылдар иштинде Советтер ажылынга ажилдап келген. Ылангыя Бора-Тайга келдээ Совединге 20 ажыг чыл иштинде ол ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үндү.

Дыгбаш Назын-оолович ажилдап келген үелеринде чонун амыдырал-чуртталгазынче, суурнуң сайзыралынче болгаш культураның хөгжүлдөзүнче улуг кичээнгени салып келген. Хөй-ниити организациялары, өөредилге-кижизилдиге болгаш культура черлери-биле доктаамал сырый ажилдап чорду. Суурга спорттун, уран чүлдүн хөгжүлдөзүн дорт кижип чорду, чүге дизе, ол боду игил-дээр, бызаанчылаар, хомустваар болгаш шыдыраалаар чораан кижини. Суур болгаш кожуун чергелиг маргылдааларга доктаамал кижип, шаңналдыг черлери ээлеп чораанын чону сактыр. Дыгбаш Назын-оолович б ажы-төлдүн төлөптиг адазы чораан, оларның дөртү башкы, ийизи чолаачы.

Д.Н.Ондар ам аравыста чок. Ооң ажы-төлү адазының чырык адынга тураскааткан шыдыраа маргылдаазын суурга чоокта чаа эрттирди. Анаа ниитизи-биле 16 кижини киришкен.

Ийи хүн уламчылаан салыглар кончук чидиг демиселге эрткелзэн. Бирги черни А.Д.Ооржак алгаш серге-биле, ийиги черни К.Б.Мөңгүн-оол ээлзеш, сейнек-биле шаңнаткан. Үшкү-дөрткү черлери К.К.Александр, О.К.Шойдан олар үлөшкөш, өртектиг белектерни алган. Маргылдааның эң улуг назылыг ойнакчызы М.А.Ховалыгга, эң аныяк ойнакчы О.А.Айдыска база тускай өртектиг белектерни тывыскаан.

Маргылдаа доостурга, Д.Н.Ондарның уруглары шыдыраа маргылдаазын сумуга чылдың эрттирер деп шитипирлээнин дыңнаткан. Суму чагыргазының даргазы А.К.Ховалыг дараазында чылда эртер маргылдаага чагырга чериниң мурнундан материалдыг дуза чедирерин аазан. Адазының үр үеде ажилдап чораан чери — Бора-Тайга суму чагыргазында — Д.Н.Ондарның ажы-төлү бир иртти белек кылдыр берген.

Куулар МӨҢГҮН-ООЛ. Бора-Тайга суму.

Тоолдары арткан

СЭКП Барыин-Хемчик район комитетинге Василий Дудукпенович Монгуш ажилдап турда, оон-биле кады Красноярск хоорайга ай хуусаалыг курстарга кады өөренип тургаш, таныжып алган мен. 2007 чылдың февраль айда Кызылга оон-биле ужуражы бергеш, читкен огул Шаңгыштын дугайында айтырарымга, «Ам-даа дилеп, сураглавышаан-на болгай бис» дээр болду. «Оглум Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, Санкт-Петербургтун театр академиязынга өөренип киргеш, агаарыңа таарышпайн, оон чанып келгеш, «Хемчиктин сылдызы» солунуң корреспондентизинге ажилдап турган» деп, Василий Дудукпенович чугаалады.

Адазының чугаазы-биле алырга, ол кончук хөглүг, баштак, гитарага, хомуска ойнаар, ырлаар, каттырынчыг чүвелер чугаалаарына ынак, фантастиктиг чечен чугааларны бижиринге сонургалдыг чораан. Шаңгыш, шынап-ла, бичини уругларга хөлчөк ынак оол болган.

Оглум чиде бээрге, ада-иези бистер ол-бо черлерге дыңнадып, үш ай ажыг үе иштинде Кара-Хөл, Бажың-Алаак сумуларны, Чадаана хоорайны болгаш Барыин-Хемчиктин бүгү суурларын, ында ээн бажынарның подвалдарын, крышалар иштин,

төрөл-бөлүктөр болуп үстүп алгаш, диле-вээн-не червис чок болган. Оолду тыва-рынга дуза болзун дээр, кожууннар, республика солуннарынга, телевидениге чуруктарлыг чарлалдарны удаа-дараа берип келгенивистен база түңнел үнмейн барды. Чаяан-дөстүг караң көрнүр, төлгөчү хам, лама — хөй-ле кижилерден арга-сүмө, дуза дилэнивистен огулуг хары чок арткан.

Читкен ажы-төлүн дилээр дээр Тывада та чеже ада-ие материалдыг болгаш моральдыг каража-когаралга таваржып чоруур. Ачаларның болгаш аваларның хил-инчек човулаңныг салым-чолу кажанга чедир төнүч чокка уламчылап кээр чүве...

Шаңгыш бичизинден-не «Ачылыг-Тей», «Дой» (амгы шагның тоолу), «Наркоша», «Пропхротрол» (хөөредиг) бижип четтигипкен. Моон алгаш көөрге, онзагай талант оон үнер турган. Ам оон «Дой» деп тоолун сонургадап бараалады.

Сегбе ОНДАР. Кызыл хоорай.

Дой

Шыян ам! Чаа шагның чанында, амгы шагның артында «Мерседес» демир аъттыг, особняк орду өглүг, коммерсант Коньяк дээр эрнин экери чурттап чораан чүвөн

иргин.

Мурнундан көөрге, муң доллар шырайлыг Хойтпак-кыс кадынның чүвөн иргин. Хойтпак-кыс кадын чеди чылдың нүүрүндө төлденмейн чораан боду, бир-ле хунуң экизинде төлдөни-даа берип-тир оо!

Кырганнар бажыңында саадаан ачылыг өгбө Беломорнуң саналы-биле аныяктар чаш төлүн Четушка деп адап алганнар. Четушказы харлап чорда, эге доюн эрттирер деп ашак-кадай дугурушкаш, эжелей төрзөн эрги чуртче, эш-өөрге, төрөлдөргө алдын-сарыг чалалгаларны шуштуруп тарадыпкан.

Бир-ле дугаар улуг куда Технар боду моорлап келген. Шампан баштаан шала сербз Балтика, оон дыңзыг Водка, Прима, алдар аттыг Гитара дээр артист эрни эдертипкен, каткы-хөглүг бо келген. Портвейн дарга белек-селээ-даа чок, бодум харын «подарок»-тур мен диген хөөннүг, шөртеңейнип кирип келген. Дараазында аастыг-дылдыг, аастырак Агдам акый Сарыг-Суг дээр чээнин чедивиткен чедип келген. Өөдөжөк Одеколон, Төнмес-Сарыг, Самогонун чалалгазы чок-даа болза, хөй-биле хөлбөңейнип, дойже шупту бүдүү сыңнып кире берген чүвөн иргин. Албыс аарыг, шала чайык Конопляны кызыдыр-ла кызып-кыйгаш, чартык шилди хойлаткаштын, чөптөп тургаш чандырыпкан.

Чүү деп чүү дээр, чалатканнар хөй-ле болган. Эт дээрге эт оова, чаг дээрге чаг

оова. Арагазы — анаа далай!

Дой-даа дойлу, орту кирген. Эзеңгизи элзэн дыңзаан Технар куда микрофонче чүткүп үнгөн. Кеткен хөви орук-самдар, арны-бажы хирлиг-даа бол, Технар куда кымдан-даа хөй акша салгаш: «Чаг-биле аастары дуглай шааптар ашак мен» деп, бодун боду алган-мактааш, олудунг тавар барып, таактылап олупуру алган. «Боевиктээр» Бож дээрзи хыи ханмайн, шош манап, даг дижин чара дайнал, эзириктер аразындан эзир ышкаш харап орган. Технарның эде каапкан эрбениг сөзүн чылдакка хап, Бож дээрзи Технарны нокауттап бир «дарс» кылган. Аксы-мурну ойда-кайда аас-дылдыг Агдам акый Бож дээрзин сирбектээштин, боосталап эгелеп-тир. Алдар аттыг Гитараны Водказы ында шашкан. Ылаңылыг ыи үнү ыра-ак кылдыр чаңгыланган.

Бир-ле дугаар ужул калган улуг өгбө Беломорну Примазы ында эттзэн. Портвейн дарга шөртөш дээрзин, Балтиканың баарынче бар шаа-биле бир мончаан. Шала кошкак Шампан тала шагдаларга медээлөпкен. Чилби сарыг «воронугу» халдып келгеш, Водканы «хөптөп» алган.

Чаш төлдүн дою ынчал чаа-дайын шөлү болган. Чаңгыс чүгүл Кока-кола хангы дойдан көк элээр, аныяк кыс Фанта-биле пакет долу аштыг-чөмниг бажыңыга четкен-дир оо!

Шаңгыш МОНГУШ.

Кем-херек үүлгедиишкини болгаш кеземче

ӨСКЕНИН АКШАЗЫН КАРМАННАПТАРГА...

Каа-Хем кожунун Бүрен-Бай-Хаак база Суг-Бажы суурлар чагыргаларының кол бухгалтерлери Светлана Мышкаар биле Лариса Самбу бот-боттары та билишкен, та билишпээн турганнар чүве, өске улуска бээр акшаларны боттарының карманнарынче шингээдириккен бооп-турлар. Акшага хоптак, өскелерни мегелексээн ийи «саң-хөөжүлөргө» РФ-тин КК-зинин 160 чүүлүнүн 3 кезээ-биле — өске кижинин эт-хөреңгизинче албан-дужаал байдалын ажыглап холгаарлааны дээш бурууну онааган. Каа-Хемниң район суду оларның кайызын-даа хосталгазын казып үш чылда шенелдеге шийткен.

Билдингир-ле болгай, Тывага совхозтарның чок кылдыр узуткаттынганының соонда көдээниң чурттакчылары чүгле боттарының дузалал ажыл-агыйларының орулгалының, а ол ышкаш уруглар азырааны дээш пособиелерниң база кырааннарга, инвалидтерге пенсияларның ачызы-биле амыдырап, чурттап турар. Башкылар, эмчилер харын, эвээш-даа болза, шалың ап турарлар. А демги үстүнде адааны-выс суурларның «акша тудукчулары» чогуу-на башкыларның болгаш уруглар акшаларының күсели-

биле боттарының өг-бүлө бюджеттерин байыдык-сааннар-дыр.

Судка күрүне ялалакчызы, Каа-Хем кожунун прокурору Евгений Скороминниң чугаалааны болза: — 2006 чылдың октябрь 30-де Светлана Мышкаар С.М. Бойдуп-оолдун адын акша алыр ведомостка тудуп салгаш, аңаа бээр ужурулгус сес муң ажыг рубль түнүг уруглар акшазын боду карманнапкан. Буруудаттырып турган бухгалтер судка бодунуң буруузу билген болгаш суд сайгарылгазы чокка шийткел доктаалын үндүрер дугайында делегни кириген. Светлана Мышкаарны суд ийи чыл хыналдалыг үш чылда хосталгазын казып шенелдеге шийткен. Суд аңаа кеземче күөселдезиниң органның ай санында бүрүткелди эрткен турарын хүлээндирген...

База ыңдыг яңылыг кеземче Лариса Самбу онаашкан. Суг-Бажы суурнуң чагыргазының кол бухгалтери башкыларга методиктиг литература садып алырынга тускайлаан акшалардан, чагырга бажынының септелгезинге будук садып алырынга көрдүнгөн акшалардан, бодунуң ажылдакчыларының шалыңындан 2115 рубльди бодунга сиңирген. Буруу онааттырган акшалар эвээш-даа болза, олар кайы хире ыядыңчыг, чованчыг херекти үүлгеткен-дир. Ыңдыг киж бажын сугар чүве бээр?

ТР-ниң Прокуратуразының парлагга албаны.

ҮШ АЪТ ХЕРЭЭ

дээш Чөөн-Хемчиктин Хайыракан чурттуг Куулар Мерген хосталгазындан чарылган

Эрткен чылдың ноябрь 16-да Даштыг-Хавакка чурттап орган 35 харлыг малчын эр Ийе суурда чурттап турар эжинге ужура-жыр дээш аъттангаш чорупкан. Сураглап четкен кижизи аалында чок боорга, оон улаштыр ол Чаа-Хөл кожунун Шанчы суурже углааш халдыпкан. Ооң чугаазы-биле, «ол бойдустуң каас-чаражын магадап чорупканы ол». Орук ара ол аъттап чораан аъттар көрүп каан. Оортан ол бир шокар, оон хаваанда актыг шилги база бир кызыл-шилги үш аътты үзе сүргеш, бодунуң кожунунче углааш тутсупкан. Ис будап элээн-не ол-бо тутсуп келген. Баян-Талаже-даа эгген, Чадаана хоорайны оя тудускаш, Чадаана хемниң эри-биле чоктааш, чоога ажыглап бодунуң аалынга чедип келген. Аъттар элеринге ооң чедирген каражазы, соонда барып санаарга, 32200 рубль түнүг болган.

... Аът оору туттурган болгаш судтан чайлаар арга чок болган. Аңаа онааган бурууну ол бүрүнү-биле

хүлээп ап, шийткелди суд сайгарылгазы чокка үндүрер дугайында делегни кириген. Күрүне ялалакчызы, Чаа-Хөл кожунун прокурорунун оралакчызы Д.Л.Ооржак база каражазын эгиттирип алган когараан киж ийи хандырыгына удурланышкын илеретпээн.

Аът оорлааны дээш оран-чуртунуң чартыын бээр деп чугаа бар дээр. А Мергенде ыңдыг чер-девискээр кайда боор чүвөл аан. Ол кадында ол кара чашпан (конопля) чыып, садыглааны дээш дөрт чылда шийтиргеш, оортан 2005 чылдың февраль айда хосталган киж бооп-тур. Ынчангаш ол оор херээ дээш бодунуң хосталгазын деңизил салган. Чаа-Хөлдүн район суду ону РФ-тин КК-зинин 158 чүүлүнүн 2 кезээниң «в» пунктузун эзуугаар — хамаатыга улуг когарал чедирген оор херек дээш буруулуг деп санаан. Судтадып турганын азыралында назы четпээн дөрт уругнуң турган база өске-даа оон буруузу чиигедир байдалдарның барын барымдаалап көргөш, Мерген Кууларны бир чыл сес ай хуусаага хосталгазын казып шийткен. Ук кеземчени ол шыңгыг чурумнуң колонияга эрттирер.

Михаил МОНГУШ,
Чаа-Хөл кожунун прокурору.

Өрттөн артпас

КИЧЭЭНИРИ — КИЖЭЭ ХЕРЕК

Кызыл хоорайның өрт-камгалал кезээниң ажылдакчылары хоорай чагыргазы болгаш иштики херектер органны-биле кады профилактика ажылдарын чорудуп турар.

Шак ыңдыг профилактиктиг үнүш-күннер уезинде тускай кичээниңиң социал амыдыралы кошак өг-бүлелерге, чааскаан арткан болгаш кыраан пенсионерлерге угландырып турар. Чүге дизе, ук чергениң кижилери ажыл чок боорда, хей кезин арага-дарыже сундугуп, оон хараазы-биле өрт айыылдарының буруулуглары болуп турары эвээш эвес. Арагалаан уезинде, оварымча чокка таакпылап, өрт айылын болдуруп, өрттенип бертинеринден аңгыда, амы-тынындан безин чарлыр таварылгалар бар.

Үстүнде чергениң кижилеринин бажыңнарында электри удазыннар, суугулары чогуур негелдеге дүүшпейн турар, а оларда ону септеди-селидер акша-хөреңги чок. Ынчангаш профилактика хемчеглерин хоорайның социал эргелели-биле каттай чорудуп турар чылдаганы-выс ында.

Чамдык чуртталга бажыңнарының, түр чурттаар черлеринин, дачаларның

суугудан дээвири өттүр үндүргөн черлеринин хемчээли доктааттыгач чурумга дүүшпес болуп турарындан өрттер өөскүп үнүп турар. Оон аңгыда гараж, дачаларда электри удазынын шөйүп кириген черлеринин быжылгалын кылырда, дүрүм сагываан чоруктар бар.

Дачаларга, бажыңнарга кылымал чылыдылга херекселдерин ажин-лаарда, дүрүм сагыыр байтык, тоомча чок, чүве херексесес хамаарылгаларның түннелдери өрт халавының мунгаранчыг уржуктарына чедирип турары — чурттакчыларга дээштиг барымдаа болур.

Өрт камгалалының ажылдакчылары чонга суртаал ажылын болдунарла шаа-биле чорудуп турар. Бо ажылды чоруткан соонда, олар айыыл дигелип болгу дег черлерин септеп селири күзөңчиг.

Павуу СУНДУЙ-ООЛ,
өрт-камгалал кезээниң таңныыл
албанының начальниги.

Чолаачыларга
болгаш
чүк сөөртүкчүлеринин
КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Орук агентилелин дыңнадыры болза, биче Енисейниң Бүрен-Аксында дош кыры-биле аргыжып турар Сарыг-Сеп — Владимировка — Бай-Хаак аразында авторук болгаш Бояровка — Тоора-Хем аразында кышкы оруктуң Тоора-Хемче кечер дош оруу 2007 чылдың март 30-ден эгелеп автотранспорт шимчээшкенинге хагдынарын дыңнадып тур.

Тыва Республиканың Чонну күш-ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилели ажыл берикчилеринге дыңнадыры болза:

Тыва Республикага даштыкы ажылчынарны күш-ажылга хаара тудар херегелин тодарадыр база даштыкы хамаатыларның ажыл-чорудулгазын боттандыраарыга квоталар тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чонну күш-ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилели ажыл берикчилеринден келир 2008 чылда даштыкы хамаатыларга хостуг болгаш немей ажыттынар ажылдаар черлерге олуттар херегелин дугайында чагыгларны хүлээп ап турарын чарлап тур.

Чагыгларны Тыва Республиканың Чонну күш-ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелинче 2007 чылдың май 1-ге чедир хуусаада чорударын дыңнатты.

Агентилелдин адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал-хандырылга бажыны, тел. 1-11-57, тел./факс 1-11-92.

Чүректерни чүглендирер шүлүк, ыры

«УРАН СОСТЕН УГААН СЕРГЭЭР»

21-де Кызылдың 15 дугаар лицейинге хоорай школаларының өөреникчилеринин аразында «Уран сөстен угаан сергээр» деп девизтиң адаа-биле уран номчулга мөөрейи болуп эрткен.

Мыңдыг мөөрей чылдың-на школачыларның март каникулдарының эгезинде болуп эртери чаңылчаан. Ону хоорайның школаларының тыва дыл болгаш литература башкыларының методиктиг каттыжышкынының удуртукчузу Ефросинья Бичендеевна Ондар органиастап турар. Бо мөөрей он бир дугаары болуп турар. Келир чылын мыңдыг уран номчулга мөөрейин республика чергелиг кылдыр эрттирер төлөвилелди тургускаш, ТР-ниң Өөредилге сайыды П.А.Морозовка сүмелеп, аңаа бадыладып алыр сорулгалыын Ефросинья Бичендеевна чугаалады.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының режиссеру, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Виктор Наксыл удурткан жюри тиилекчилерни илереткен. Бирги черни Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиясының 9-ку класының өөреникчизи Аяна Хомушкун алган. Ийиги черде — Кызылдың 15 дугаар лицейинин 6-гы класының өөреникчизи Дан-Хаяа Хертек, а үшкү черни Кызылдың № 3 школының өөреникчизи Айдың Түлүш ээлээн.

Аңгы-аңгы номинациялар аайы-биле тускай шаңналдарны Сылдыс Соруктуг, Саян Дембирел (кайызы-даа 9 дугаар школа), Шенне Монгуш (№ 2 школа), Шенне Ооржак (№ 15), Лариса Дажы-Лама (№ 11) олар алган.

Түңнеп чугаалаарга, хоорайның 9 дугаар болгаш 15 дугаар школаларының өөреникчилери шыырак киришкен.

«ОЙТУЛААШ»

Кызылдың уран чүүл училищезинин концерт залында март 22-де Сергей Бадырааның «Буян-Бадырғы» деп либреттозунуң эге кезээниң «Ойтулааш» деп көргүзүүнүң баштайгы көргүзүү болган.

Чогаалчы М.Б.Кенин-Лопсанниң «Буян-Бадырғы» деп эссе чогаалында үндөзүл бижээн бо либреттоно көрүкчүлөр кайгамчык улуг сонургал-биле көргөн. Ону Кызылдың уран чүүл училищезинин улустуң хөгжүм херекселдери салбырының студентилери болгаш училищениң башкылары — хөгжүмчүлөр күөсеткен. 30 минута дургузунда аныяктарның ойтулааш оюнун магадап көрүп, оларның ыры-кожамыктарын сонургап дыңнап орган көрүкчүге хензиг када болган ышкаш болган. Өөрүшкүнүң болгаш өөрүп четтиришкенин чылыг сөстөрүн ТР-ниң Улуг Хуралының Төлөлекчилер палатасының даргазы Хонук-оол Монгуш, ат-сураглыг режиссер Сиин-оол Оюн, хөгжүм критиги Валентина Сюзюкей олар чугаалаан.

Тыва күрүнениң төөгүзүндө кайгамчык улуг исти арттырган Буян-Бадырғы ноянын төрүттүнгенинден бээр 115 чыл оюнда чонунга мыңдыг чараш белекти композитор С.И.Бадыраа кылганы өөрүнүг. Хөгжүмнүң шийинин долу премьеразын көрүкчүлөр бис четтикпейн манап арттывыс.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТА: «Ойтулааш» деп оюн-көргүзүгдө Кызылдың уран чүүл училищезинин сургуулдары.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ийитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистери — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9470. Чагыг 38.

e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлаага болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелингиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинюс-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы санары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.